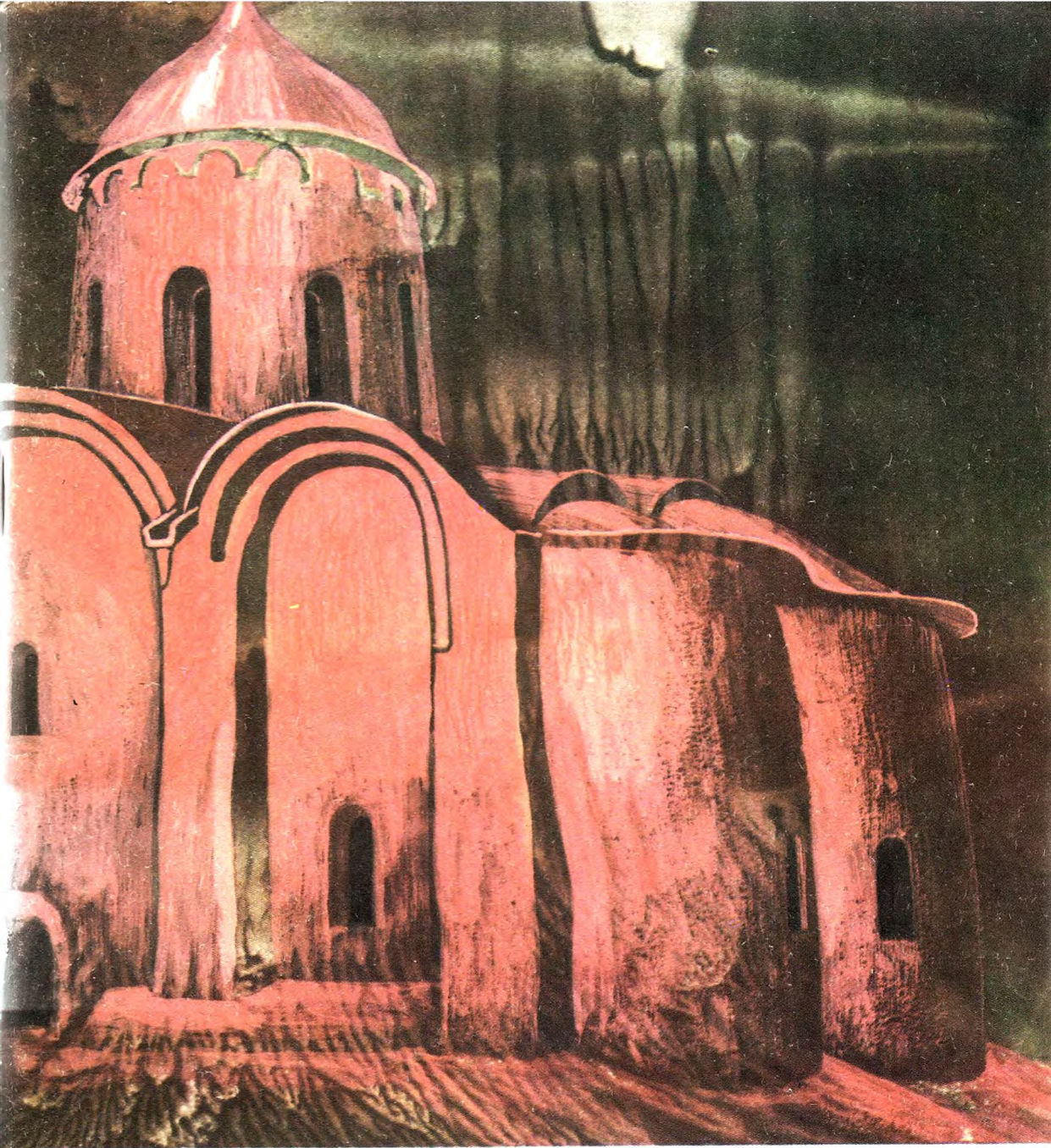

Тамистрел Горай-и

2♦1988

Пам'ятки України

Архітектурні пам'ятки старовинних міст України — це ґенофонд нашої культури. Позначені багатством стилєвих форм і творчих принципів, спадковістю композиційно-планувальних традицій, історичні міста вимагають дбайливого збереження їх самобутньої, неповторної краси.

**ЧОКВАРТАЛЬНИЙ ІНФОРМАЦІЙНО-
МЕТОДИЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ
УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ**

**ВИДАЄТЬСЯ
З 1969 РОКУ**

**"THE MONUMENTS
OF UKRAINE"**

In this issue

The quarterly "Pamyatky Ukrayiny" ("The Monuments of Ukraine") is published by the Ukrainian Historical and Cultural Monuments Protection Society, a public of some 18 million members.

Our first item is a story of non-formal youth association "The Lion Society" ("Tovarystvo Leva") co-operating effectively with old-timers of heritage preservation in the city of L'viv. The national heritage is becoming the all-pervading interest and concern of the whole population which is characteristic of perestroika's climate.

The famous singer Ivan Kozlovsky, a native of Ukraine, goes on a pilgrimage to his childhood accompanied by our reporter. Kozlovsky muses over the sense of life, condemns short-sighted attitude to memory and its materialized landmarks.

In commemoration of the 70-th anniversary of Lenin's Plan of Monumental Propaganda we present some unknown documents on monumentalist Mikhailo Boichuk. Published for the first time his autobiography and a letter to historian M. Grushevsky are of special interest.

This time among our foreign items are: dialogue with an Italian conservationist, an essay by Iu. Khodorkovsky "Renewal of Historic Urban Fabric. Hungarian Experience", the Ukrainian version of "The Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas" (Washington, 1987).

Two essays "The Profaned Graves" and "Anatolii Merkeskin's Worries" by Andrii Berezhyna and Anatolii Serikov respectively tell about the neglected old grave-yards.

Our section "Viewpoint: museums, collections, exhibitions" inserts a study by Vitalii Sarbei, D. Sc. (History) "The Founder of Shevchenkiana" on collector Tarnovsky and covers our readers' keen response to the article by writer Borys Tymoshenko "Self-expression, or What Grows Rootless".

Also in this issue: culture news, selected bibliography, authors' index.

2 ♦ 1988

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Петро ТРОНЬКО
(головний редактор),
Іван АРХИПОВ,
Микола ЖУЛИНСЬКИЙ,
Володимир ЗАМЛІНСЬКИЙ,
Ольга КОСТЮК
(відповідальний секретар),
Олег МИКИТЕНКО,
Григорій ПІНЧУК,
Володимир САМОЙЛОВ,
Анатолій СЕРИКОВ
(заступник головного
редактора),
Олесь СИЛИН,
Дмитро ТЕЛЕГІН,
Аркадій ТКАЧ,
Надія ЦІСИК
(заступник головного
редактора),
Федір ШЕВЧЕНКО

РЕДАКЦІЯ:

Анатолій СЕРИКОВ
(завідувач),
Надія ЦІСИК
(художньо-поліграфічне
оформлення, пам'ятки архео-
логії та образотворчого мис-
тецтва),
Ольга КОСТЮК
(пам'яткознавство, методика і
практика),
Олександр НЕЖИВИЙ
(пам'ятки містобудування
і архітектури та докумен-
тальні),
Дарія ШАБЛІЙ
(пам'ятки науково-технічного
прогресу і трудової
діяльності людини,
фольклору та етнографії)

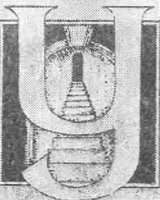
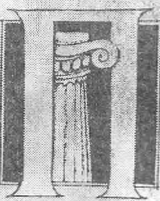
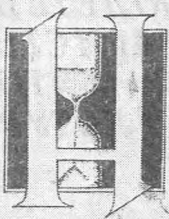

НА ОБКЛАДИНЦІ: Собор
монастиря Іоанна Предтечі
у Пскові (РРФСР) — пам'ят-
ка давньоруської оборонної
архітектури (XII ст.) на пів-
нічно-західних кордонах
Київської Русі. Малюнок
В. Вечерського.

«ПАМ'ЯТНИКИ УКРАЇНИ» № 2,
1988 г. Інформаційно-методичний
бюлетень (на українському мові).
Видавництво «Мистецтво». Черговий
редактор Д. Шаблій. Художній редак-
тор Ю. Тюрін. Технічний редактор
Г. Щепелева. Коректор Т. Ерцен. Ху-
дожній макет В. Петрова за участю
І. Кушнірука. Здано до складання
18.03.88. Підписано до друку 25.04.88.
БФ 39810. 70×108/16. Офсетний
друк. 5,95 умовн.-друк арк., 8,1
умовн. ф.-відб., 8,2 обл.-вид. арк.
Тираж 80600 прим. Зам. 01049.

Ордену Леніна комбінат друку видав-
ництва «Радянська Україна», 252047,
Київ-47, проспект Перемоги, 50. Орде-
ну Леніна комбінат печатки видав-
ства «Радянська Україна», 252047,
Київ-47, проспект Перемоги, 50.
Текст складено із застосуванням віт-
чизняного фотонабірного комплексу
«Каскад».

НА ВІСТРІ ЧАСУ

Пінь Р. Пам'ять	4
Кроки перебудови	4
Прецедент є	6
Варварецький Ю. Талант, окрилений революцією	8
Білокінь С. Михайло Бойчук і проблеми монументалізму	10
Бойчук М. Curriculum vi- tae. Публікація О. Рибалка	14
Войналович В., Данилюк Ю. Ленінські уроки монумента- льної пропаганди	15
Козловський І. «В душі є на- дія...»	17

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

Смоляк І. Ленініана за рубе- жем	20
Распутін В. Проги забуття	25

У ГЛИБИНУ ВІКІВ

Писаренко Ю. «Зміїна» гора. Шекавиця в світлі історичної традиції київського фольк- лору	27
Артеменко І., Кучера М. Змі- йові вали	30

ВСЕСВІТ

Чіні Джузеппе. «Можливо єдиний спосіб...»	34
Ходерковський Ю. Оновлен- ня історичної забудови. Дос- від Угорщини	37

МІСТА ЗАПОВІДНІ

Міжнародна хартія про охо- рону історичних міст	39
Орлов Р. Біла Церква	40
Швець-Машкара С., Яков- лев І. Занедбані скарби, або	

Що принесли 30-ті роки цінним архітектурним комплексам

43

Вечерський В. Історичні міста України: збережене майбутнє

47

АКЦЕНТ: ПРОБЛЕМИ, ДИСКУСІЇ, ЕКСПЕДИЦІЇ

Іваненко В. Істори́ко-архітектурні ліцензії

46

Бережина А. Розриті могили Миколаєнко С. Грушівське диво. Що далі?

49

64

ФОЛЬКЛОР ТА ЕТНОГРАФІЯ

Орел Л. Хліборобські весняні обряди та звичаї

51

РАКУРС: МУЗЕЇ, КОЛЕКЦІЇ, ВИСТАВКИ

Сарбей В. Засновник Шевченкіани

54

Шкільний музей. Охорона пам'яток

56

ГРОМАДСЬКІ ФОРМУВАННЯ

Підопригора А. З ім'ям Сидора Ковпака

59

Сериков А. Тривоги Анатолія Меркешина

60

Футорович С. Телесеріал

61

Бібліографічний аркуш

62

Редакційне листування

32, 45, 56

Хроніка

38, 53

— кореспондентка журналу «Signal» («Сигнал»), що виходить у Празі (Чехословаччина), 4 березня була гостею Республіканського правління Товариства і редакції «Пам'яток України». Для свого видання вона готує при посередництві агентства преси «Новини» серію публікацій про охорону пам'яток на Україні.

Оскільки на батьківщині Ленки Моштекової не існує громадської організації, аналогічної Товариству, її вельми цікавили загальні принципи і напрями нашої діяльності, конкретні приклади юридичних і фінансових можливостей низових організацій і рядових членів. Розповідь про добровільні збори коштів на спорудження і реставрацію пам'яток історії та культури, про останні численні пожертвування у фонди пам'ятників жертвам Чорнобиля і Т. Шевченку у Львові настільки вразила журналістку, що вона захотіла зробити особистий внесок у цю благородну справу.

— Багатокілометрова мандрівка із Праги до Києва винагородила мене незабутніми враженнями від побачених коштовних пам'яток і спілкування з їх добровільними охоронцями. — сказала на прощання представниця журналу «Signal». — Наші міста дуже схожі, вони успадкували безцінні скарби багатущої історії і однаковою мірою потребують належного піклування задля їх схоронності на майбутнє.

Усім, хто на Україні взяв близько до серця справу збереження пам'яток для майбутніх поколінь, я бажаю успіхів, багато сил і ентузіазму!

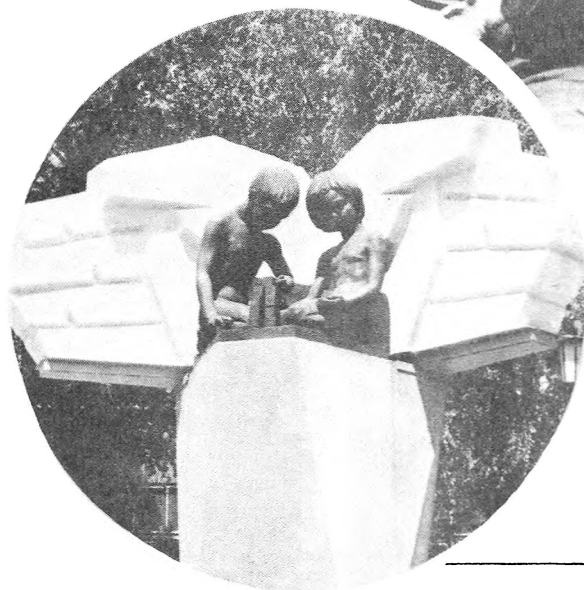
Романь ПІНЬ

ПАМ'ЯТЬ

*Про що тобі наспівують смереки
Вже так багато, так багато
літ?*

*Ось повернулись з вірю лелеки,
А ти мовчиш, задивлений у світ.
Чого не йдеш до рідного порога?
Край хати вишні ясно зацвіли,
А солов'ї витьохкують на
спогад,
Дорогу вечір зоряну встелив.*

До тебе тихо горнуться смереки
Вже так багато, так багато літ.
Як одинокий втомлений лелека
Стоїш у чорний вдягнений граніт.

З апочаткована кілька років тому на Донеччині операція «Задаємо всіх поіменно» — цей воістину всенародний похід за незгасну пам'ять живих про полеглих на воєняних дорогах Великої Вітчизняної війни — шириться. Ще донедавна громадянські почуття нашого незмірного боргу перед безіменними героями всіляко замовчувалися, міліли й нівелювалися.

Перекрити дороги до забу-
ття, відновити, вияскравити усі

імена — бо нема безіменних борців за свободу і гідність народу! — почесна місія усього нашого Товариства.

Відповідальна, делікатна роль його організацій — всіляко сприяти розгортанню благородного руху за виявлення і повернення до життя призабутих імен синів і дочок радянського народу, вшановувати і заохочувати активістів, консолідувати сили й енергію ентузіастів цієї всенародної, вселюдської справи.

У більшості обласних прав-

лінь стають регулярними відрядження громадського активу до Центрального архіву Радянської Армії в Москву та Архіву Міністерства оборони СРСР в Подольськ Московської області, карбуються нові імена на обелісках. Проте, є підстави непокоїтися, щоб це велося не від ювілею до ювілею, а щоденно, настійливо і ретельно. Не проявив себе створений за принципом традиційного представництва республіканський оргкомітет по-

Щорічно у травні біля меморіального ансамблю героям підземної фортеці в Аджи-мушкаю збираються тисячі керченців і гостей міста вшанувати пам'ять полеглих. Вони стають учасниками незвичайного театралізованого свята. Живою, зворушливою тканиною вписуються в меморіал актори народного театру будівельників, символізуючи тих, хто вступив у нерівний поєдинок з ворогом, хто не підкорився, залишившись навіть у холодних штольнях.

Чим стали спектаклі Аджи-мушкаю (та й чи спектаклі це!), якою школою? Без сумніву, кожний виносить з них святе почуття і до історії, і до аджимушкайців, і до цілого покоління незламних духом радянських людей.

Анатолій ЛИЗУНОВ,
член Спілки журналістів СРСР.
Керч

КРОКИ ПЕРЕБУДОВИ

Чи може операція «Згадаємо всіх поіменно» уже сьогодні вийти за межі не лише республіки, а й країни?

Звичайно.

У багатьох містах країни соціалістичної співдружності видані книги пам'яті із списками полеглих бійців.

78 556 імен засвітили в серцях радянських людей польський письменник Януш Пшибімановський своєю книгою «Пам'ять», виданою торік у Варшаві. Сотні, десятки сотень схвилюваних, щирих листів-подяк, листів-сподівань дізналися про місце захоронення

рідних чи бойових побратимів продовжують надходити на його адресу. Януш Пшибімановський не один, ентузіастів не злічити у Болгарії й Чехословаччині, Угорщині й Румунії, Югославії та НДР... У тісному контакті з нами вони можуть зробити набагато більше.

А чому б для початку не видати альбом пам'ятників радянським воїнам у кожній з визволених країн?

Іван ГОЛИННИЙ,
ветеран Великої Вітчизняної
війни, 80 років.

Київ

шукової операції. А сьогодні ж вкрай важливо просувати справу! Вчасно підтримувати і запроваджувати цінні починання, поглиблювати традиційні і відшукувати нові напрямки, методи пошуку, форми його пропаганди.

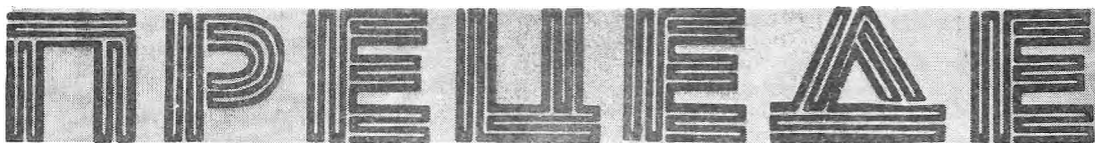
У дні перебудови людська небайдужість озивається чистоджерельними помислами і безкорисливими вчинками, непідробним прагненням причетності до всенародної справи.

Тягар сталінізму і застійних часів неможливо жити в один день чи рік. Молодь — надія і майбуття кожного народу — наочно переконує нас у цьому. В одному випадку — своїми діями, іншому — бездіяльністю. Пленум ЦК партії з усією гостротою і відповідальністю викрив вади загальної системи виховання — від дитячого садка до вузу, від забутого сільського музею до президії Академії педагогічних наук. Роботи непочатий край, тільки засукуй рукави, підтверджуй слово.

Мабуть, першопричини бурхливої появи самодіяльних об'єднань криються у вірі

Попит на духовність! Не озирайтеся, черг не побачите. Бо не знайти крамниці, де б можна придбати, скажімо, три метри інтелігентності або кілограм інтелекту. Не усміхайтеся, попит не вичерпали веломовці і мудраки, навіть надсучасні культурологи...

Дефіцит дефіцитів! Не знали? А, здогадувалися, передчували... Ба, та ж висока духовність і не реліктова рослина у квітнику, не заморська троянда у барокамері. Лише образ, стан душі.

А головне — дія.

Через задуху байдужості, навутиння міщанських умовностей, гальма бюрократизації продираємося до весняного сонця, долаємо інертність, упередженість, застій. На шкалі перебудови показник духовності, засвідчує В. Захаров, міністр культури СРСР, стає все зростаючою цінністю.

На перевесах історії не розхлюпаймо: археологію, зодчество, етнографію, архіви, музику, живопис, скульптуру, стародавні міста і села — культуру — не заморську-далеку (легко любити людство), а власну, народну, живу (важко полюбити людину).

Втім, ідеться про моральне й інтелектуальне здоров'я кожного з нас. За висловом академіка Д. Лихачова, духовна виповненість, інтелігентність — нащ соціальний обов'язок як перед собою, так і перед суспільством. А ще — рушійна сила перебудови, запорука, гарантія дії.

в гуманістичне відродження шляхом демократизації, гласності та, власне, зневіри в тих, хто виконання народних повноважень підміняв пишномовним пустослів'ям. Тож сплеск соціальної активності відлякує інституції заформалізовані, догматичні і, навпаки, знаходить підтримку, розуміння передових, крокуючих в ногу з партією.

Перш ніж організаційно об'єднатися, група молодих львів'ян впродовж минулого літа щосуботи, на заклик міському комсомолу і правління міської організації Товариства, працювала на впорядкуванні Личаківського цвинтаря. Традиційна останнім часом форма суботників дозволяла їм спільно доглядати пам'ятки, проводити екскурсії, але прагнулось більшого, навіть фізичне прикладення сил видавалось пасивним. Колектив ентузіастів перетворювався на колектив однодумців, який прагнув широкого самовираження, вагомих наслідків, духовного зростання. Добре, що поруч виявилися досвідченіші ровесники — завідувач відділу міському ЛКСМ України Орест Щейка й відповідальний секретар правління міської організації нашого Товариства Людмила Безпалько. (Установниками нової самодіяльної організації, окрім комсомолу і Товариства охорони пам'яток, стали міське об'єднання молодіжних клубів та обласне відділення Українського фонду культури).

Так виникло Товариство Лева, члени якого зобов'язалися «бути непримиреними до проявів вандалізму та бездуховності, стежити за суворим дотриманням радянського пам'яткоохоронного законодавства, бути активними учасниками культурного будівництва, сприяти патріотичному, інтернаціональному та естетичному вихованню радянських людей, особливо мо-

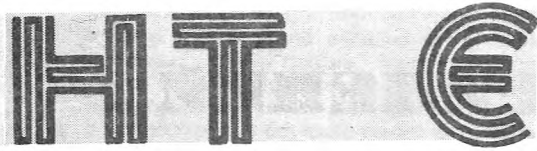
Під час анкетування сектором соціологічних досліджень «ПУ» на запитання: «Чи є для вас захоплення пам'ятками старовини можливістю реалізувати свою духовність!» — ствердно відповіли всі 100% членів Товариства Лева.

лоді. формуванню в них почуття національної самосвідомості, громадянської відповідальності за примноження загальнонародних культурних надбань».

За словом — діло. Понад десятиліття «прикрашало» пам'ятку архітектури XVII

деєрів зодчества. Множать добрі справи секції — історична, педагогічна, етнографічна, архітектури та монументального мистецтва, екологічна, музично-літературна, соціологічна, у їх складі не лише молоді дослідники і охоронці культури (вчені, робітники, студенти, художники, реставратори); але й люди літні. З кожним днем популярність і авторитет Товариства Лева зростає.

— Людина будь-яких нахилів, якщо її цікавлять проблеми культури, знайде у

століття — костюл Кармелітів босих — риштування, коли ж втрутилося Товариство, реставрацію екстер'єру виконано за... два місяці. За недовгий час «львів'ята» провели кілька масових вечорів-концертів. до речі, перший за 50 років добродійний у республіці. збір від яких переказали на спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Львові, розвиток народного гончарного промислу Гавареччини, реставрацію ше-

Про наступні кроки Товариства Лева вас інформуватиме корпункт «ПУ» в Львові.

нас конкретну справу до душі, — говорить член ради Андрій Квітковський.

Суботники по допомозі реставраторам, відкриті дискусії, народні гуляння з рядженими і вертепом, виставка і ярмарка-аукціон гаварецької кераміки, концерти групи «Не журись!», підготовка творчих вечорів і фестивалю дитячих народних ігор здобули належну оцінку радянських та партійних органів, підтримку голови Українського фонду культури поета Бориса Олійника, правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Читайте в цьому номері під рубрикою «Громадські формування» про Анатолія Меркешина, активіста Товариства охорони пам'яток і члена нового самодіяльного об'єднання.

Коли Великий Жовтень розпочав нову еру у всесвітній історії, І. Кавалерідзе було тридцять років. Уже давно викристалізувалися нахили й уподобання, а набута професійна майстерність гарантувала ґрунтовне втілення найсерйознішого задуму. Виплілено низку гострохарактерних портретів, серед них — Ф. Шалаяпіна (1909), і уславлений Огюст Роден написав на фотографії однієї з його композицій: «Це сильно, видно талант». Уже в Києві споруджений пам'ятник давньоруській княгині Ользі (1911) і визначилася гаряча прихильність до нової музи — кінематографа. Мобілізований і покликаний революцією, І. Кавалерідзе стає одним із фундаторів соціалістичної культури. Серед інших видів мистецтва першорядної ролі тоді набуло монументальне, за своєю природою здатне порушувати кардинальні пи-

Новаторство цього пам'ятника й у тому, що це — перша в українській монументальній скульптурі спроба створення просторово розвиненого архітектурно-скульптурного меморіального ансамблю — синтетичного жанру, що набув такого поширення в повоєнні часи.

Можна припустити, що саме звернення І. Кавалерідзе до образу Прометея, якому хижий орел «що день божий довбе ребра й серце розбиває», навіяне Шевченковою поезією, провісницьким заклик «борітеся — поборите!» В усякому разі, говорячи про визначальний вплив історичної доби на формування ідейно-образного змісту монументального твору, варто всебічно враховувати й індивідуальність автора в широкому контексті його загальної культури і громадянської позиції. Для І. Кавалерідзе ж характерний діалектичний зв'язок глибокого

ТАЛАНТ, ОКРИЛЕНИЙ РЕВОЛЮЦІЄЮ

Юрій ВАРВАРЕЦЬКИЙ

тання соціально-історичного буття народу, виражати у містких, ідейно насаджених образах передові ідеали й таким чином цілеспрямовано формувати суспільну свідомість широких мас, підносити громадянський тонус їх світовідчуття. І. Кавалерідзе був серед тих митців, які з гарячим ентузіазмом взялися за здійснення на Україні ленінського плану монументальної пропаганди.

У Ромнах він створив пам'ятник Героям революції. В перші пожовтневі роки ця тема вирішувалася оптимістично — як тема уславлення народного подвигу, мотив переможної боротьби переважав над скорботною нотою. Прагнення до розкриття масштабності подій, їх епохального значення зумовлювало сміливе використання символіко-алегоричних засобів узагальнення. Популярності набув міфологічний образ Прометея, що трансформувався на ґрунті нової соціально-естетичної свідомості. Так, у пам'ятнику в Дніпродзержинську колону вивершує постать розкутого Прометея — розірвавши кайдани, він топче ненависного орла, а в простягнутій руці тримає негасимий вогонь. У роменському ж монументі, що складається з двох різновисоких рустованих обелісків, з передніх граней яких виростають постаті Прометея й Робітника, використаний прийом антитези, часто застосовуваний у мистецтві того періоду, передусім у плакаті.

Образ Прометея уособлює страждання пригноблених і безправних мас до революції, але в напруженій фігурі відчувається не пасивна покірливість долі, а протест, титанічна боротьба. Своєю пластичною ідеєю цей образ перегукується з мікеланджелівським «Рабом, що прокидається». Якщо в постаті Прометея сюжетно обумовлена компактність композиції, то енергійні ритми Робітника підкреслюють розкутість руху. Не урочиста хода в його стрімкому кроці, а натхненне поривання. Тримачи в правиці молот, він широким і відкритим жестом відведеної убик лівої руки вказує на могили, де поховані герої, що віддали життя за справу революції.

інтересу до історії українського народу з активним утвердженням нових соціальних ідей.

У пам'ятнику Т. Шевченку в Ромнах (1918) поет зображений в стані зосередженого роздуму. Його образ психологічно переконаливий, сповнений життєвої правди. Рефлексивна самозаглибленість не обертається статичністю, навпаки — контраст зовні спокійної, врівноваженої композиції і пластичної активності міцних сконденсованих форм посилює відчуття драматичної напруженості Шевченкової думи. І. Кавалерідзе згодом писав, що він відштовхувався від свого проекту пам'ятника для Києва на конкурсі 1911 року, але вінс у нього суттєві корективи: «...там Шевченко сидів похнюплений, сумний, на перший план виступав мотив гіркої думи... У роменському ж... я прагнув передати незрим у внутрішню силу поета... Хотілося, щоб пам'ятник збуджував думку про тепер уже виזволене від пут, розкуте безсмертне революційне слово Шевченка... Нова доба, доба переможної революції, вимагала нового вирішення образу Кобзаря». Як бачимо, це позначилося на всій художній концепції твору. Т. Шевченко трактований як виразник народних прагнень і сподівань, борець за соціальну справедливість. І зовсім не випадково І. Кавалерідзе зважив за потрібне відмовитися від традиційного прямокутного постаменту. І п'єдестал у вигляді козацького могильного кургану, і напис на ньому: «Оживу і думу вольную на волю із домовини воззову» конкретизують і збагачують ідею нерозривного зв'язку поета з рідною землею, із славною і героїчною історією українського народу.

Споруджені І. Кавалерідзе в 1920-ті роки пам'ятники Т. Шевченку в Полтаві і Лубнах — цікаві як спроби поєднати епічно-легендарне начало образу з граничним узагальненням форми.

У пам'ятнику Г. Сковороді в Лохвиці (1922) І. Кавалерідзе створив близький і зрозумілий масам образ мандрівного філософа й просвітителя. Наче притомившись від далекої дороги, він

зупинився й, спираючись на ціпок, відпочиває. Висока, струнка постать, гордо піднесена голова, твердий і уважний погляд, спрямований в далечину, вказують просту й незалежну вдачу волеюбного письменника-гуманіста. Ритмічний лад статуї перейнятий оповідними інтонаціями. Цьому прислугується й порівняно велика кількість тактовно введених у композицію атрибутів — палиця, свитка, сумка з книжками, сопілка.

Новаторство І. Кавалерідзе в перших, споруджених за лєнінським планом пам'ятниках на Україні полягає, насамперед, у розкритті народності як стрижневої риси монументального образу, яка й забезпечує ефективність суспільного функціонування пам'ятки.

У 1920-ті роки пластична манера І. Кавалерідзе радикально змінюється. Він починає «будувати фігуру, як будують архітектурну споруду, — площинами. Перевага перед формою, утворюваною круглими об'ємами, полягає в тому, що на рівній площині світло горить яскравіше, тінь — глибша. А головне: тракуючі скульптурну форму площинами, можна домогтися зовнішнього і внутрішнього зв'язку з архітектурою. А без цього нема й не може бути справжньої монументальної пластики»². Ці принципи оригінально реалізувались у грандіозних, майже тридцятиметрової висоти пам'ятниках Артему (Ф. А. Сергєєву) — в Бахмуті (тепер Артемівськ) і Святогірську (нині Слов'янськ).

Віддалено схожий на зрізану піраміду і водночас на терикон, постамент першого (1924) складався з величезних залізобетонних брил різноманітної конфігурації. Його тектонічне напруження, різке співвідношення геометрично чистих площин і гранчастих об'євів, їх уривчастий спіралеподібний рух підготовлював і підтримував динамічну виразність скульптурної постації. Образ Артема прийнятий почуттям несхитної рішучості. Це передано могутнім упором широко розставлених ніг, чіткою скоординованістю жестів — затиснутої в кулак лівої руки і стрімко викинутої вгору правої з відігнутою назад долонею. За свідченням І. Кавалерідзе, він, виношуючи задум, постійно пам'ятав епізод часів громадянської війни, коли Артем ціною лише нечуваної вольової напруги зупинив на мосту через Сіверський Дінець дезорганізованих бійців і повів їх у наступ. Незламна стійкість і міль комуніста, що передається масам, запалює і згуртовує їх, виражена напрочуд переконливо. Дивовижній енергії ідейного змісту відповідає суворий лаконізм пластичної мови. Конструктивне вирішення форми посилює функціональну роль кожної окремої частини — гармонія цілого виникає не як проста сукупність, а як результат рухливої взаємодії всіх складових елементів.

Цей твір знищили гітлерівці.

На відкритті монумента в Бахмуті один з робітників, зрозумівши правомірність і естетичну доцільність застосованих І. Кавалерідзе прийомів, схвально зазначив, що скульптор творив не за фотографією, а за біографією, й у такий спосіб афористично висловив думку про вірність образу правді життя, духові буремної доби. У пам'ятниках Артему не лише увічнено образ конкретного революціонера — в них ушляклені сама революція, могутнє піднесення вільного народу, героїчний пафос його боротьби і перемоги.

Тоді ж скульптор уперше звернувся до лєнінської теми. У створеному на замовлення уряду Радянської України портреті (1925) для залу засідань ВУЦВК у Харкові і пам'ятнику в Шостці (1926) образ В. І. Лєніна позначений багатогранною повнотою характеристики, в якій акцентується вольова зібраність, запальна й організуюча сила його перекоханя.

Традиції мистецтва 1920-х років мають непересічну цінність й для сучасної монументальної пластики, перед якою стоїть завдання підвищення ефективності її суспільного функціонування. Зупинимось лише на одному моменті.

В царині портретного пам'ятника співіснують і складно взаємодіють дві тенденції, котрі можна назвати конкретизацією і символізацією. Перша виявляється в охопленні життєвої повноти образу, проникненні в його індивідуальну сутність, гостроті психологічного нюансування, друга — в укрупненні простий, соціально значимої риси духовного ества героя, коли конкретне зображення набуває загальнішого значення. Пам'ятники Т. Шевченку в Ромнах і Г. Сковороді в Лохвиці репрезентують першу, тоді як пам'ятники Артему — другу тенденцію. Оскільки обидві вони показові й для сучасного процесу, досвід І. Кавалерідзе становить незаперечну цінність для уточнення деяких назрілих і актуальних проблем.

Утвердження життєвої правди образу є однією з головних засад нинішньої монументальної пластики. Заперечується будь-яка приблизність, умоглядна сконструйованість, нерідко композицію визначає простий буденний мотив — і тоді своєрідність образу розкривається в нерозривній єдності характеру й обставин. Паралельно відбувається зменшення постаменту аж до цілковитої відмови від нього. Ці принципи як прояв послідовної демократизації ідейного змісту, безперечно, є перспективними і відкривають необмежений простір для урізноманітнення та індивідуалізації композиційно-образних структур. Напрямок дав уже помітні досягнення. Та водночас існує і певна небезпека «побутовізації» портретного образу — монументального за призначенням, але буденного по суті, коли піднесеність заступається приземленістю, і справа не в максимальному наближенні скульптури до глядача чи конкретизації ситуаційного моменту, а у відсутності в образі відчуття тієї моральної сили і духовної енергії, що незмінно притаманні великій людині, незалежно від роду її діяльності. А забезпечує це відчуття незримого духовного п'єдесталу, що підносить героя над звичайністю і зумовлює високий пієтет у ставленні до нього вдячних нащадків, лише внутрішня монументалізація образу. Її прекрасними зразками й донині лишаються пам'ятники Т. Шевченку в Ромнах і Г. Сковороді в Лохвиці, де життєва безпосередність органічно поєднується з глибиною ідейного узагальнення.

Якщо на шляху конкретизації важливо не втратити монументальної значимості, то, в свою чергу, символізація вимагає абсолютної чіткості вираження основної ідеї. В процесі узагальнення суто портретний аспект підпорядковується образному, виражальний бік художньої форми починає превалювати над зображальним, тобто не тільки передає, в якому стані знаходиться герой, а й виступає пластичним еквівалентом цього стану. Невдача окремих пам'ятників із програмно наміченою масштабністю образної

концепції криється в тому, що остання не підкрплена адекватними формальними засобами. В цьому відношенні пам'ятники Артему цікаві міцною нерозривною єдністю змісту і форми. Звичайно, можливі різні стиліові орієнтації, але портретний образ лише тоді набуває яскравого символічного звучання, коли загострення домінантної риси підтримується відповідними прийомами композиційно-пластичної організації зображення.

Дивуючись з того марнотратства, яким обертається спорудження тривіальних, позбавлених новизни й індивідуальності, натуралістичних по суті пам'ятників, І. Кавалерідзе невесело іронізував: «Держава надає скульпторам вічні матеріали — бронзу, граніт, мармур. А що виготовляють з них скульптори? — пальта, штани, черевики...»³.

І. Кавалерідзе вважав, що зведений на відзнаку явища неминущого, загальнонародного значення пам'ятник — це немов своєрідний заповіт нащадкам, естафета громадянської пам'яті, яку одне покоління передає іншому. Тому в образі людини або події, який він присвячений, обов'язково повинні відбиватися й світоглядні позиції доби його спорудження, оскільки скоротити історичну дистанцію між увічнюваним явищем і сьогоденням може лише актуалізація змісту. І тут найпершу роль відіграє творча індивідуальність митця, своєрідність авторської концепції образу. Вдалий пам'ятник завжди унікальний, не схожий на інші. Стандарти й стереотипи в монументальній скульптурі абсолютно неприпустимі, так само, як ілюстративність, пасивне відтворення лише зовнішньої подібності, про що з таким убивчим сарказмом говорив І. Кавалерідзе. Всі здійснені за його проектами пам'ятники, а також проекти пам'ятників О. Дундичу в Ровно (1947), Т. Шевченку в Ленінграді (1944), що через різні обставини не були втілені в життя, демонструють і яскраву неповторність художнього вирішення ідеї, і органічний зв'язок її з насущними потребами часу.

І. Кавалерідзе — різнобічно обдарована людина. Йому належить почесне місце і в історії радянського кіно.

Художник-патріот й інтернаціоналіст, народний артист Української РСР, він бачив в історії немируще джерело морального й духовного вдосконалення народу і, створюючи героїчні образи, що несли в собі нетлінні гуманістичні цінності, утверджував велич революційного поступу суспільства, життєдайність і красу ідеалів, проголошених Великим Жовтнем.

Наскрізнюю темою всієї творчості І. Кавалерідзе стало філософське осмислення історії народу, оспівування його незборимого духу. Пильний і неослабний інтерес до віддаленого і близького минулого живився сучасністю, патріотичною необхідністю утвердити непорушний зв'язок часів і поколінь, спадковість високих народних ідеалів. Вічні проблеми людської етики і моралі органічно поєднувалися з проблемами соціального буття суспільства, переймалися пристрасною ідеєю закономірності й необхідності революційної перебудови світу.

ПРИМІТКИ

¹ Кавалерідзе І. Так починалась робота на революцію. — За ленінським планом. — К., 1969. — С. 61 — 62.

² Там же. — С. 66.

³ Там же. — С. 8.

З-поміж усіх мистецтв найдійовіше, найвпливовіше, бо обернене зразу до тисяч і тисяч глядачів, — мистецтво монументальне. Його правильно називають мистецтвом вулиць і майданів. Шонайвищою мірою воно ідеологічне, оскільки найповніше втілює світовідчуття народу, конденсує його художні переживання, уяочнює його прагнення й надії. На Першому Всесоюзному з'їзді художників 1957 року великий скульптор нашого часу Сергій Коненков сказав: «Я схилився перед мистецтвом пейзажистів, що розкривають красу землі. Ніхто не владний відмовити художникові в такому традиційному жанрі, як натюрморт. Але як в основі нашого народного господарства лежить важка індустрія, так в основі радянського образотворчого мистецтва повинні бути монументальні твори»¹.

МИХАЙЛО

Сергій БІЛОКІНЬ

Неважко збагнути, чому саме роки культу особи, а тоді, після короткої «відлиги», роки застою не сприяли розвитку монументалізму. Адже це мистецтво панівному способу життя було просто протипоказане, воно розкрило б усю його несправедливість і фальш. Епоха культу породила натомість ерзац-монументалізм — кон'юнктурні тематичні картини, побільшені до колосальних розмірів («Сталін і колгоспники», «Земля в цвіті» тощо). Ці станкові твори можна було виставляти в помпезних палацах культури, у показових лікарнях і дитсадках, — винести їх на вулицю було небезпечно. Реальна вулиця виглядала занадто прикро.

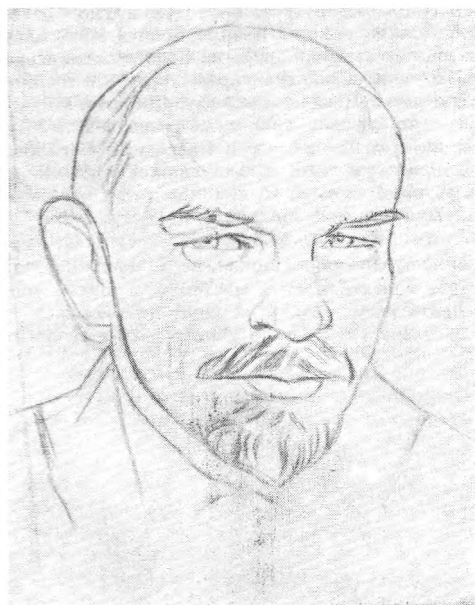
Склалося так, що монументалізм звівся лише до пам'ятників, і навіть ленінський план монументальної пропаганди трактували вузько — лише як план будівництва пам'ятників революційним діячам. Недалекі розшуки показують, однак, що Ленін думав про це інакше. У спогадах А. В. Луначарського збережено чіткі й точні ленінські слова: «Ви пригадуєте, як Кампанелла у своїй «Сонячній державі» говорить про те, що на стінах його фантастичного соціалістичного міста написано фрески, котрі служать для молоді наочним уроком із природознавства, історії, збуджують громадянське почуття, словом, беруть участь у справі освіти, виховання нових поколінь. Мені здається, що це далеко не наївно, і з певними змінами ми могли б це засвоїти й застосувати вже тепер. Я назвав би те, про що я міркую, монументальною пропагандою»².

На початку ХХ століття мистецтво стінопису на Україні сильно підупало. Тут можна назвати хіба Івана Їжакевича, Юліана Панькевича, Осипа Куриласа, Григорія Золотова. І хоч їхні церковні розписи досі майже не досліджено³, можна припустити, що їх вплив на розвиток мистецтва чи взагалі української культури все-таки не був великий. Громадська думка рухалася переважно в іншому напрямку, а менш-більш пересічні їхні таланти перешкоджали їм створити впливові школи. Випередити свій

час, працювати так, щоб ішлося про рівень світовий, вирішувати завдання монументальної пропаганди у ті часи на Україні міг хіба що один митець. Це був Михайло Бойчук.

Народженець глибинної Тернопільщини, з 1899 року по 1911 він ретельно студіював у західноєвропейських мистецьких центрах. Коли ж повернувся до Львова, українська культура одержала в його особі визначного фахівця в галузі середньовічних малюнків, досконалого митця й талановитого організатора. 1912 року його обрали до Наукового товариства імені Шевченка, причому своєю адресою він називав адресу товариства⁴.

У 1912-14 роках Михайло Бойчук перебував у штаті Національного музею (за часом вступу — чотирнадцятий, після Модеста Сосенка й Вадима Шербаківського) як консерватор ікон.

БОЙЧУК І ПРОБЛЕМИ МОНУМЕНТАЛІЗМУ

В історичному нарисі музею, складеному до його двадцятип'ятиліття, Іларіон Свенціцький схаактеризував діяльність Бойчукову трьома важливими рисами. По-перше, директор музею зауважив, що Бойчук працював у ньому не один, а разом зі своєю школою, по-друге, що їхня робота в цій галузі розпочалась іще року 1910, і, по-третє, що в музеї Бойчук консервував низку цінних ікон XV—XVI століть⁵.

Російське археологічне товариство запросило Бойчука виконати реставраційні роботи в церкві села Лемешів на Чернігівщині, пов'язаній із родиною Розумовських. Переїхавши 1917 року до Києва, митець разом зі своїм учнем,

художником-реставратором М. Касперовичем консультував видатну збирачку Варвару Ханенко, реставрував у її колекції декілька творів. 25 квітня 1919 року разом з Георгієм Лукомським та Іполитом Моргілевським він оглянув фрески в хрещальні Софійського собору й написав доповідну записку про їхній ремонт. 28 квітня запропонований метод закріплення фресок затвердила авторитетна комісія за участю П. Голландського, В. Леонтовича й П. Альошина, а ще один учень Михайла Львовича, останній у Києві «бойчукіст» Павло Іванченко згадує, що допомагав своєму вчителеві в конкретній роботі.

У травні 1922 року М. Бойчука запросили разом з І. Моргілевським оглянути храм св. Михайла у Видубицькому монастирі, щоб з'ясувати можливість реставрації пошкоджених місць⁶. Нарешті, в червні 1924 року відновилися роботи по історико-архітектурному дослідженню Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові. Керували цими роботами Моргілевський і Бойчук, а участь брали студенти Інституту народної освіти. Вже з самого початку Бойчукові пощастило відкрити низку фрескових розписів орнаментального й зображувального характеру. З'ясувалося, що каплицю в загальній плановій композиції храму вщерть вкрито розписами⁷.

Як бачимо, вражень і праці після Львова в Михайла Бойчука багато. Але пієтизм до львівського Національного музею він зберігав усе життя. Наприкінці 1926 — на початку 1927 року разом з учнем Василем Седляром він вирушив у закордонне відрядження, і своє перебування у Львові використав для того, щоб побувати ще раз у цьому славетному закладі. Їхні імена занотували в каталозі визначних гостей музею поруч імен Івана Франка, Миколи Скрипника й графині Прасковії Уварової.

Тоді, повертаючись подумки до давніх львівських років, Михайло Бойчук міг згадати і лист своєї вірної дружини Софії Налепинської. Життя показало всю справедливість її тодішніх міркувань. Вона писала йому: «Дорогий Михаську, не журись там дуже невдачею в Ярослава[л]ю. Думаю, що в Козельці з Айналовим напевно удасться, тільки щобись його ще там застав. А раніше чи пізніше і так биς мусів перенести свою діяльність до Росії».

Міг згадати Бойчук і свої давні мрії, виношені ще в Парижі, де до нього прийшла ідея колективності в мистецтві, а відтак монументалізму. Там, у «Салоні незалежних» він виставив 1910 року з учнями низку творів під

гаслом «Відродження візантійського мистецтва», що привернули увагу Гійома Аполліне-ра, Андре Сальмона та інших мистецьких критиків. І там, ще в Парижі, Бойчук збагнув усю глибину давньоруської мистецької творчості, тісно зв'язаної з мистецтвом Візантії. Це мистецтво загинуло під навалю татаро-монгольських ординців у самому своєму вершку, і молодий ще тоді митець звирявся землякові своїми мріями, як би дійти тієї верховини і від неї «перекинути міст (...) до сучасного нашого відродження, почати відродження української штуки від кореня»⁹.

Митець-традиціоналіст у високому розумінні цього слова, Михайло Бойчук на першому пленумі оргбюро Спілки радянських художників і скульпторів УРСР виголошував: «Ви розумієте, товариші, що я дивився на революцію, як на розкриття можливостей для моїх вимріяних художніх ідеалів. От що тільки, я думаю, принесе можливості для здійснення цих ідеалів. (...) Я ціле життя боровся і буду боротися за монументальне мистецтво, бо це є дійсно масове мистецтво, але я зрозумів і борюся, боротимусь, щоб це монументальне мистецтво було соціалістичним реалізмом, зробленим на мурах громадських будинків, на стінах наших палаців культури, театрів, будинків колективіста на селі й т. ін.»¹⁰.

І саме Михайло Бойчук показав, що мистецтво майбутнього можна будувати тільки на тривкій основі традицій, на основі мистецтва минулого. Він довів це самою своєю біографією, де поруч з провідним митцем революційної України щонайкраще уживався й митець-реставратор.

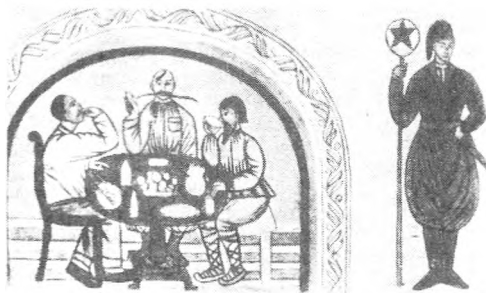
Першоджерел до вивчення творчості Михайла Бойчука зберглося обмаль. Колосальної ваги набирає кожен папірець, писаний його рукою, тим-то повністю хочеться навести ще

ніколи не публікований його лист до видатного історика Михайла Грушевського. Цей лист датований 18 травня 1912 року. Його чернетку зберегла львівська художниця Ярослава Музика й передала до київського Державного музею українського образотворчого мистецтва. Ось його текст:

«Високоповажаний Михайло Сергієвич!

Припізнимся я з відповідею на Вашу карточку, тому що вона догнала мене аж в Москві. Я вже в дорозі до Галичини, за кілька днів буду у Львові — йно в Чернигові з'їждень зо два побуду і до Київа мимоходом вступлю хоть би йно на оден день. В Росії я переглянув Петербург, Новгород і Москву. Найбільш мене цікавили старинні пам'ятки штуки, що там переховуються: багато там дуже гарних річий, но мало котрі можуть рівнятися з київськими старинностями. Дуже там погано обходяться з стариною всякі «заведующі і хранітелі» музеїв, віддають прекрасні образи і мальовила на стінах до направи мало розізналим реставраторам, і тії вспіли за кілька років тільки шкоди наробити, що коли очутяться людиська, то будуть мали чого жалувати на довгий вік. Великої шкоди наробили в Новгороді і Москві, а що вже про Київ, то й спізнати гірко. Як подумати, що це все они в добрій вірі роблять і гадають, що краще не можна, то навіть не знати, що їм на тоє казати.

Тай не досить того, що вже тільки напарнували давнішими літами в Києві і послідніми в Новгороді, то, чую, збираються ще тії останки,

що ще схоронились в Софійській церкві і Михайлівським монастирі в Києві «реставрувати». Як подумаю, що з того може вийти, то мені волосе дубом встає.

Не знаю, може, як-небудь вдасться запобігти тій загибелі.

Я сподіюся, що застану Вас ще у Львові. Не знаю, як уложиться на се літо план роботи, бо ще не рішено угоди мальовання церкви в Ярослава[л]ї, що я надіюся дістати і під час тої роботи виконувати підготовані вже річі — а не повикінчувані, аби відтак можна виставу уладити.

Найкраще я про все усно-розкажу, бо на письмі путаю-путаю, а толку мало виходить. Прошу передати поклін Марії Сил[вестрівні] і панночці Кулюні (Катрусі, дочці. — С. Б.). З глибоким поважанем Мих. Бойчук»¹¹.

Якщо у Львові Михайло Бойчук не міг розраховувати ні на що більше, крім замовлення розписати каплицю дяківської бурси, то могутні революційні процеси винесли його в Києві на самий гребінь культурного життя. Митець згуртував і виховав потужний творчий колектив, що розписав агітпароплав «Більшовик», узяв

участь в оформленні свята 1 Травня 1919 року, декорував оперний театр під час першого Всеукраїнського з'їзду представників волосних виконкомів (у літературі інколи зветься селянським з'їздом), навесні 1921 року на запрошення уряду оформив приміщення харківського театру, де відбувся П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад, працював на Всесоюзній сільськогосподарській виставці 1923 року, виконав близько двадцяти портретів для київського кооперативного інституту. Перший дослідник бойчукізму О. Сліпко-Москальців писав, що «для Михайла Бойчука практично утилітарні вимоги революційної дійсності до мистецтва, лозунги «Мистецтво масам» — були його мистецькими переконаннями»¹².

Ось як описує свідок, згодом мистецтвознавець Іван Врона, роботу бойчукістів у київській опері 1919 року для з'їзду волвиконкомів: «Увесь будинок театру було прикрашено і всередині, і зовні численними декоративними і тематичними пано, портретами, що складали в цілому яскравий і барвистий ансамбль художнього оформлення. Основне місце в ньому займали великі пано, які зображали певні моменти революції — єдність міста і села, дружню допомогу з боку селян робітникам міста продуктами, сцени товарообміну між селянами і міськими робітниками, мотиви праці, культурних заходів та інш. Всі ці картини мали яскраво виявлений народно-лубочний характер, підсилений українським народним орнаментом. Вони робили дуже сильне святково підвищене враження, особливо на численних представників села, що зібралися на з'їзд зо всіх найвіддаленіших кутків України, відповідаючи в такий спосіб своєму агітаційно-пропагандистському призначенню. Це була яскрава сторінка позитивного і вдалого застосування образотворчого мистецтва до завдань революції»¹³.

З-поміж дальших, останніх творів школи Бойчука слід назвати найбільші — розписи санаторію на Хаджибеївському лимані в Одесі — її вершинне досягнення — і в харківському

ні твори було знищено, а більшість митців разом з самим Бойчуком загинули в таборах.

Стає моторошно від глибини прозріння геніального митця, який 1910 року сказав дослівно таке: «Тяжко робиться на серці, як подумати, що відрадніша, щасливіша хвиля для штуки (мистецтва. — С. Б.) не наступить так швидко. Ще цілі покоління минуться, доки для штуки, з'єднаної з архітектурою (будівництво, різьба і малярство з мозаїкою), а рівно ж для штук обрядових (в мові і музиці) заясніє день відродження»¹⁴.

Велике одкровення вбачаємо ми нині і в його словах про його великих попередників часів середньовіччя: «Хоча й померли старі майстри, — живе їхнє вічно молоде мистецтво. І помиляється той митець, що розглядає творчість минулого як археологію. Довершений твір мистецтва — не археологія, а вічно жива правда»¹⁵.

На вулицях наших міст нудяться тисячі молодих людей. Концертні зали стогнуть від їхньої неспожитої енергії, коли там гастролують групи «важкого металу». Що несуть вони, крім туги й самотності?

За Михайлом Бойчуком — вікові надбання світової культурної традиції. Видатний митець-монументаліст, він ніс свої твори народowi, що тисячократно помножувало вагу його гуманістичного мистецтва. Монументалізм — мистецтво ідеологічне, і зараз крайній час думати про наше майбутнє.

ПРИМІТКИ

¹ Советская культура. — 1957, 5 марта.

² Луначарский А. Ленин о монументальной пропаганде // Литературная газета. — 1933. 29 января.

³ Широцький К. Білоусівська церква // Основа. — Одеса. 1915. — Кн. II. — вересень. — С. 44—59.

⁴ Центральний державний історичний архів УРСР. Львів, ф. 309, оп. I, № 372, арк. II зв., № 376, арк. I.

⁵ Двадцятьпять-ліття Національного Музею у Львові. — Л., 1930. — С. 15, 79, 85.

⁶ Держархів Київської області, ф. р-4156, оп. I, од. зб. 20, арк. 26.

⁷ Борьба классов. — 1924, № 1—2. — С. 387.

⁸ ДМУОМ, ф. 19, № 4.

⁹ Александрович Микола. Сукцес українця на парижській осінній виставці // Діло. — 1909. — 22 н. ст. (9 ст. ст.) падолиста. — Ч. 258. — С. 3.

¹⁰ До перебудови образотворчого фронту. — К., Мистецтво, 1934. — С. 115, 119.

¹¹ ДМУОМ, ф. 19, № 1.

¹² Сліпко-Москальців О. М. Бойчук. — Х., Рух, 1930. — С. 25.

¹³ Врона І. Зачинателі // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР, ф. 358, оп. I, № 3, арк. 200.

¹⁴ Д-/укляньський Є. Вистава «незалежна» а українські малярі // Діло. — 1910. — 11 н. ст. липня (28 ст. ст. червня). — Ч. 151. — С. 1.

¹⁵ Див. прим. 9.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Колос С., школа Бойчука. Ескіз до портрета В. І. Леніна. 1925 (?) Репродукується вперше. Бойчук М. Дівчина з квіткою. Відрисовка С. Коло-са. 20-ті роки.

Липківський І., школа Бойчука. Проект пам'ятника Т. Шевченку. 1920 р. Репродукується вперше. Колос С. Ескіз розпису Луцьких казарм у Києві. 1919 р. Репродукується вперше. Седляр В., школа Бойчука. «Заповіт» Т. Шевченка.

Червонозаводському театрі, на яких уже позначився вплив соціологічної критики, грубих нагінок і намагання митців діяти якогось компромісу.

Михайло Бойчук і його учні не змогли реалізувати свої таланти. Усі їхні монументаль-

ЛЕНІНСЬКІ УРОКИ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ

Віктор ВОЙНАЛОВИЧ,
Юрій ДАНИЛЮК

Майже 80 тисяч пам'ятників, обелісків, монументів, меморіальних знаків споруджено в містах і селах Радянської України. Вони повертають нас до яскравих сторінок самовідданої боротьби українського народу проти соціального гніту, нагадують про драматичні події Великого Жовтня, красномовно розповідають про масовий ентузіазм трудящих у роки перших п'ятирічок. У величчї меморіальних комплексів, суворій стриманості воїнських обелісків послідовно розкривається ратний подвиг радянського народу в нерівному двобої з фашизмом. Відлита у бронзі, викарбована у мармурі та граніті пам'ять минулих поколінь — це унікальний літопис історії, невичерпне джерело нашої духовної сили.

Пошир вагомі здобутки монументальної пропаганди сьогодні, однак, не можуть залишитися не поміченими факти ігнорування громадської думки, спорудження пам'ятників, котрі аж ніяк не можуть стати предметом нашої гордості.

У чому ж причина цих аномальних явищ? Відповідь може бути однозначною — в порушенні ленінських принципів монументальної пропаганди. Давайце ще раз звернемося до основних вимог ленінського плану і разом переконаємося в справедливості такого твердження.

Як відомо, історія не залишила нам цілісного викладу плану монументальної пропаганди. І все ж його можна легко реконструювати, спираючись на численні ленінські праці, листи, звернення, аналізуючи його велику та багатогранну діяльність у цьому напрямку на посту Голови Раднаркому РРФСР¹. Докладні відомості про задуми Ілліча знаходимо також у спогадах видатних діячів Комуністичної партії та Радянської держави — А. В. Луначарського, В. Д. Бонч-Бруєвича, талановитих майстрів різця і пензля, що стояли біля джерел багатонаціонального радянського мистецтва².

Важливе значення ленінського плану полягало перш за все в тому, що він започаткував цілеспрямовану пропаганду принципів комунізму засобами монументального мистецтва. Одночасно його здійснення значною мірою сприяло залученню справді широкого кола архітекторів, скульпторів, художників до вирішення історичних проблем великої пролетарської революції. Як відзначив у 1918 році журнал «Горн», художник-початківець та його старший, досвідчений товариш ставилися в абсолютно однакові умови, що знищувало «спротивлене академічне генеральство» в мистецтві і відкривало простір для кожного художника³.

Характерною рисою монументальної пропаганди перших років Радянської влади був її виключний демократизм, точний і цілком виправданий розрахунок на участь широких трудящих мас. Свідченням цього — численні конкурси, громадські обговорення, плебісцити, масові опитування з питань проектування і спорудження пам'ятників, які активно про-

дили Народний комісаріат освіти та Ради депутатів. Так у березні 1919 року, в зв'язку з першим конкурсом на пам'ятник К. Марксу, відбувся плебісцит «організованого пролетаріату Москви» з метою обговорення робіт М. Андреева. С. Меркурова, Б. Корольова, М. Журавського та інших⁴. Проводились анкетування трудящих відділом образотворчого мистецтва Наркомосу, під час яких ставилися такі питання: «1. Що ви, товаришу, розумієте під мистецтвом скульптури? 2. Який або які пам'ятники, ви вважаєте, відповідають вашому розумінню скульптури? 3. Чи асоціюються у відзначеному вами пам'ятнику або пам'ятниках творчість скульптора з творчістю особи, який споруджується пам'ятник?»⁵ Неодмінною умовою для митців було проектування пам'ятників у натуральну величину. Це, за свідченням М. Виноградова, робилося для того, щоб робітники, від яких важило прийняти або відхилити той чи інший твір, могли мати яскраве уявлення⁶.

На жаль, з часом про широке залучення населення до монументальної пропаганди поступово почали забувати. Сьогодні нам необхідно всебічно осмислити всі обставини, які призвели до існування пам'ятників поруч з нами і, водночас, за межами нашої свідомості. Обставини, які спричинили те, що монументальна пропаганда перестала бути пропагандою.

В умовах демократизації радянського суспільства, широкої гласності, порбджених квітневою весною, необхідно повернути монументальній пропаганді її демократичний характер, забезпечити необмежену участь трудящих у вирішенні всіх, пов'язаних з нею, питань. Сьогодні цілком зрозуміло, що всі конкретні пропозиції про спорудження пам'ятників, меморіальних дошок мусять виходити безпосередньо із трудових колективів, громадських організацій. І здійснюватися вони повинні не лише за рахунок республіканського чи місцевих бюджетів, а й на кошти самих трудящих.

Чому не в повній мірі використовується така прекрасна форма участі населення в увічненні своїх героїв, як пожертвування на той чи інший пам'ятник? Поширена іще до революції, вона активно використовувалась і в перші роки Радянської влади, а у наші дні інколи вважається недоцільною.

Щоправда, певні зрушення уже є. Благородну ініціативу створення фондів окремих пам'ятників взяв на себе Радянський фонд культури та його відділення на місцях. Широку увагу привернув до себе фонд пам'ятника Василю Тьоркіну, літературному герою, що став уособленням радянського характеру. Полтавські ентузіасты клопочуться про увічнення М. Вавилова, життя і наукова діяльність якого нерозривно пов'язані з історією краю. В Криму дослідники місцевої історії все активніше піднімають голос за встановлення пам'ятника А. Нікітіну. На жаль, наведені факти поки що

поодинокі. І все ж вони вселяють упевненість, що подібні форми участі населення у здійсненні монументальної пропаганди стануть не винятком, а правилом для кожного міста, селища, села.

Давайте всіляко підтримувати такі ініціативи. Нехай школярі, вивчаючи ранні романтичні оповідання О. Горького, мріють про пам'ятник Данко. І не просто мріють, а своєю суспільно корисною працею наближають здійснення поставленої мети. Настав час вислухати і ветеранів війни, їх конкретні пропозиції щодо увічнення пам'яті товаришів по зброї. Наш святий обов'язок зберегти для історії, увічнити імена тих незламних генералів і рядових ленінської гвардії, що стали жертвами масових репресій в період культу особи Сталіна. Доцільно було б зібрати і всебічно вивчити численні пропозиції з місць. Адже саме вони можуть і повинні стати основою державного плану монументальної пропаганди.

Хто міг би взяти на себе організацію такої складної і водночас важливої справи? Можливо, Товариство, його друкований орган, що уже має досвід вивчення громадської думки. Не повинні стояти осторонь і наукові установи Академії наук УРСР, зокрема, інститути історії, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, літератури, вузи республіки. Їх головне завдання — на основі різнобічних регіональних досліджень розробити наукові засади державного плану. Тільки у взаємодії вчених і громадськості можливе вироблення документа, що визначить шляхи дальшого розвитку монументальної пропаганди.

Цілком зрозуміло й те, що остаточне рішення про спорудження пам'ятника в кожному конкретному випадку слід приймати лише після широкого (не формального) громадського обговорення. Саме громадськість, а не художні ради, спеціально створені комісії повинні вирішувати долю того чи іншого пам'ятника. Можливо у містах і селах доцільно практикувати прилюдні захисти проєктів, на яких архітектори, скульптори могли б публічно обґрунтувати ідейно-художній зміст свого твору.

Чи не принесло б користь залучення широкого загалу і до вироблення ідейно-художньої концепції пам'ятника? Так, як, наприклад, це мало місце у 1919 році при проведенні у Москві конкурсу на пам'ятник першому голові ВЦВКу Я. М. Свердлову. Організатори конкурсу вважали за необхідне «залучити до участі в ньому не лише спеціалістів скульптури, архітектури і живопису, а й всіх товаришів, зацікавлених у тому, щоб пам'ят' про померлого вождя була виражена у формах, близьких духу пролетаріату». Оскільки перший тур присвячувався визначенню загальної ідеї пам'ятника, дозволялося представляти ескізи «у вигляді малюнків, креслень, скульптурних моделей будь-якого масштабу і будь-якого розміру», і навіть у вигляді письмово викладених задумів. Весь цей матеріал повинен був послужити для другого туру, котрий передбачав створення остаточних проєктів⁷.

До досвіду перших років Радянської влади корисно звернутися і стосовно заходів, пов'язаних з відкриттям пам'ятників та обелісків. Як відомо, виключне значення таким заходам надавав В. І. Ленін. Уже в першій розмові з А. В. Луначарським про монументальну пропаганду він говорив, що особливу увагу

необхідно звернути на відкриття пам'ятників, і що кожна така подія повинна бути і актом пропаганди, і маленьким святом⁸.

Гортаючи поживклі сторінки тогочасних газет і журналів, цілком переконалися, що кожне відкриття пам'ятників ставало значною подією в політичному та культурному житті Радянської республіки. Як правило, проводилися свята по неділях за участю тисяч трудящих. Напередодні газети широко висвітлювали історичне значення революційного діяча, письменника, митця, якому встановлювався пам'ятник. До таких мітингів, незважаючи на труднощі з папером, видавали буклети, брошури, листівки.

Хоча сьогодні урочисте відкриття пам'ятників зовні зберегло деякі традиції колишнього свята, воно все ж поступається своїм внутрішнім змістом, ідейною силою. Інколи більшість населення навіть не знає про подію не лише напередодні, а й навіть після неї. А свідками або учасниками урочистостей часто-густо стають випадкові робітники і службовці розташованих поряд підприємств. яких організовано запросили для масовки. Добре, якщо місцева преса надрукує невеликий репортаж. Яка ж користь від таких заформалізованих заходів?!

Формалізмом позначені й форми участі шефства трудящих над пам'ятниками. Зайдіть у будь-яке обласне управління культури чи правління обласної організації Товариства і запитайте, як у них поставлена шефська робота. Вам неодмінно покажуть рішення виконкому Ради народних депутатів, яким розкріплені шефи за пам'ятниками. Однак, незважаючи на таке офіційне рішення, керівників підприємств та організацій, навчальних закладів часто доводиться ледь не слізю умовляти впорядкувати майданчик біля святині, освіжити огорожу, поновити написи тощо. Звичайно, є й інші, позитивні приклади. І все ж більшість шефів пригадують про свої обов'язки лише у дні всенародних свят та під час громадських оглядів.

Серед проблем, пов'язаних з реалізацією ленінського плану монументальної пропаганди, можна назвати також брак науково-методичної та популярної літератури, відповідних курсів та факультетів про пам'ятники у вузах, технікумах, ПТУ, школах. Необхідно ще й ще раз переглянути всі форми та методи використання пам'ятників у комуністичному вихованні трудящих, рішуче звільнитися від формалізму, заорганізованості, відкрити широкий простір для ініціативи і творчості мас.

ПРИМІТКИ

¹ Горбунов В. Развитие В. И. Лениным марксистской теории культуры (Советский период). — М., 1985. — С. 245—257.

² В. И. Ленин и изобразительное искусство: Документы. Письма. Воспоминания. — М., 1977. — С. 522.

³ Горн, 1918, кн. 1. — С. 63.

⁴ Нейман М. Из истории ленинского плана «монументальной пропаганды». // Становление социалистического реализма в советском изобразительном искусстве. Сборник статей. — М., 1960. — С. 81.

⁵ Там же.

⁶ Виноградов Н. Воспоминания о монументальной пропаганде в Москве. — Искусство, 1939. — № 1. — С. 35.

⁷ Нейман М. Згадай праця. — С. 71.

⁸ Луначарский А. В. Ленин о монументальной пропаганде / В. И. Ленин и изобразительное искусство: Документы. Письма. Воспоминания. — С. 320.

ІВАН КОЗЛОВСЬКИЙ: «В ДУШІ Є НАДІЯ...»

З Героєм Соціалістичної Праці, народним артистом СРСР **Іваном Семеновичем КОЗЛОВСЬКИМ** зустрівся наш кореспондент **Сергій МАРЧЕНКО**.

Майже шоліта Іван Семенович Козловський приїжджає до Києва, відвідує рідні місця, зустрічається з друзями, подорожує по Україні. Торік в травні-червні мені довелося бути в справах у Москві і бачитися з Іваном Семеновичем у Підмосков'ї. Вечорами іноді дивилися слайди, зняті мною під час спільних поїздок по Україні. Біла занавіска слугувала екраном, пташині співи кризь прочинені двері — звуковим фоном розмов. Кадри близьких серцю місць, знайомих людей, багатьох з яких вже нема, завдавали Івану Семеновичу, мабуть, більше суму, ніж радості. Можливо від того його роздуми про минуле і сьогоденні країни, мистецтва, людської душі набували якоїсь особливої глибини...

— Дивлюся на себе і питаю, це я, чи не я? Таке біле волосся, думаю, може, то парик з «Снігуроньки», а я — цар Берендей? А скільки я сам себе бачив, коли гримувався в артистичній принаймні своє обличчя, а, певно, це зовсім не так. І не можна цього знати, бо ми живемо таким життям, коли радість і печаль швидко змінюють одне одного.

Стояв я на сцені Великого театру в день свого ювілею, згадував свою батьківщину, бо в моєму уявленні — там поетичні люди. Гоголь влучно сказав, що пісня народу — його історія. Ось і я пам'ятаю «живу історію». пригадую, як співали люди в радості і печалі. А головне — як відчували запах землі. Це особлива тема. Довженко її торкнувся в кіно і дав поштовх глибоким думкам, образності, коли чоловік починає з конякою говорити, бо навкруги його уже ніхто не розуміє.

А ось — дорога. Стою, і мені здається, що зараз вихід на сцену, — а я приїхав в рідні місця. Як колись Довженко казав: генерал іде з сином і веде розмову. І те рідне дитя питає: «Тату, чого ви не замовили автомобіль?» А він і каже, ти повинен у це село йти пішки, щоб зрозуміти цю дорогу, на якій багато було думок, праці, і що дуже хороші були наші предки».

Хто матір забуває, того бог карає. Повік уклонюся своїм батькам, вчителям, а особливо Олені Олександрівні Муравйовій, яка багато людей на ноги поставила — чотириста душ, — і всі вони стали професійними співаками.

От я над великим ставком. Колись ми із заздрістю дивилися, що він великий, а коло нашої оселі — маленький ставочок, але і там все було живе. Стоїш на греблі і бачиш життя під водою: рибки маленькі, блискучі, жабки, яких ми боялися... Що про це розказувати? Мені здається, таке у кожного бувало в дитинстві. Лише сумно, що покоління сьогоденнє відірване від природи, яка сама по собі дає нам радість, надію і спокій. Пам'ятаю враження, яке на мене справив роман про молодого Вертера, де він упав на траву і заплакав від щастя, що міг дивитися на небо, на ту вічну і надзвичайну стихію хмар...

Тут багато приємного є, але воно є всюди, треба тільки, щоб кожен ставився до землі батьків і дідів з особливо глибокою пошаною. Мені здається, що я не часто їжджу на батьківщину, бо хочу зберегти те відчуття, з яким її покидав... Ідучи звідти вперше, я певно не знав, що мене чекає, і чогось по дорозі плакав. Мені було сім років, трошки більше. А тепер я гостріше уявляю, що було, що звучало, що зараз є. Тому у мене печаль і радість завжди в гармонії, і все життя я це відчуваю. Для людської душі такою гармонією, таким камертоном є мистецтво.

Якщо говорити про музику, то камертонів є два: один «ля» — ним користуються частіше оркестранти, другий — «до». Його носять із собою хоровики, вокалісти. Ці тональності для всього світу однакові. Але самі по собі вони позбавлені змісту, бо лише відтворюють звук, подібно арфі, на яку дихає вітерець. Це ще не музика. Спочатку душа — потім звук. Це я трохи віддалено почав, але сьогодні стала можливою так звана псевдонародна пісня. На жаль, справжня пісня і класичні твори не завжди могли себе захистити. Виховали покоління незнайоме з усім кращим, що лишилося нам у спадок від музичної культури. Від цього у мистецтві втрачалося поняття смаку — все стало дозволеним, аж до істерики. І думається, потрібна перепона несмакові. Інтелігентність — те, чого найбільше бракує нашому суспільству.

Є духовна сила, яка, по суті, є продовженням життя, початого нашими предками. Їх немає, а історія сьогодні піднімає все зроблене ними, називає епізоди, факти, імена. Є закон для всіх, для всього живого. І хоч з ним віки борються, а порушити його ніхто не може. Проте і боротися з ним не треба. Бо якщо те, до чого людина прагне, — жити вічно, — сталося, було б жальливо. Омертвіле могло б тоді затулити усе живе.

Але поезія до смерті залишається поезією, і щоразу несе свій неповторний настрій.

...Ось я стою біля будинку Заньковецької, де мешкала Марія Костянтинівна. Тут мені хочеться тяжко зітхнути... У когось піднялася рука знести її будинок. Зруйнували за одну ніч, а щоб відбудувати — кілька років багато людей відкладали свої справи, доводили, що музей М. Заньковецької має бути саме в тому приміщенні. Був її будинок дерев'яним, стареньким, місце — відкритим, не було ніякого тепла. На другому поверсі — дві пічки, а топити нічим. Згадую добрим словом одного чоловіка, який велику фуру дров привіз, чим забезпечив Марію Костянтинівну на півтора роки... А я їй співав. Співав і Ленського — все, що вона просила. А в другій хаті жили її далекі родичі, які доводилися родичами і Богомольцю.

А найголовніше — наші розмови. Марія Костянтинівна була така рада, щира, коли приходив до неї. Вона вже зовсім не бачила і тремтячими руками обіймала мене, торкалась обличчя й казала: «Такий, як був». Була зі мною і моя сестра — Анастасія Семенівна, то у неї вона все питала, як моє життя, хто допомагає, а хто дратує...

Коли ми з Іваном Семеновичем повернулися до Москви, він показав зжовкле від часу невеличке фото Марії Заньковецької, на звороті її рукою написано (публікується вперше).

От так. Маю надію, що тепер відбудуться, хотів би побувати там і повести розмову, а може, і заспівати...

А як не згадати колыску українського театру — Троїцький дім. Він називався Троїцьким, бо поруч стояла старовинна козацька церква — Троїцька. Потім її, вже в наш час, знесли, і тепер на цьому місці бетонна коробка. Хто зруйнував — пам'ятають, за чим наказом — теж пам'ятають. Та що говорити! І росли там вікові липи, до них в антракті виходили Заньковецька, Ліницька, Саксаганський, Романицький, Садовський. Мар'яненко. Доля — тут не одна епоха пройшла... Були драматурги, знали, для кого вони пишуть. Це Старицький, Старицька-Черняхівська. А Карпенко-Карий! Не знаю, чи існує театр його імені, але заслуга Карпенка-Карого перед мистецтвом дуже висока. Про це десь згадує Немирович-Данченко.

Грав український театр і в літньому театрі, що був на схилі Дніпра, в колишньому Купецькому саду. Шовечора йшли спектаклі, в яких брали участь також і артисти київського оперного театру. А як співали, і хто співав! І оркестр був у саду, тільки трішки вище літнього театру. Він грав «Руслана і Людмилу», то театр не починав своєї дії, щоб одне одному не заважати, а коли драма йшла, де Заньковецька Безталанну гра-

ла, — оркестр робив більшу паузу, щоб не заважати дії, яка проходила на дерев'яних підмостках літнього театру, бо була повага до сліз, які лилися в той момент. Публіка була нелінива, трепетна. Я розповідаю про це, бо вірю, що літній театр там буде, хоча б в пам'ять про тих людей. Вже не кажу про те, що, коли приїжджаєш влітку до Києва, столиці України — ніякого українського театру немає. І це не лише моє зауваження. Гості, які приїжджають, скажімо, з Чехословаччини чи з інших країн, чекають на якийсь український спектакль. Театр Івана Франка — на гастролях, що теж закономірно. А було б це літнє приміщення, то міг би театр розділитися на дві групи, мало того, — міг би приїхати інший. І вважали б за честь брати участь у літньому сезоні літнього театру столиці України.

Тепер тут пам'ятник на честь Возз'єднання. Що я можу сказати? Тяжко зітхнути... Цю працю, ці кошти я ціную. Кожен пам'ятник несе у собі самостійне мислення. В кожен з них, окрім пам'яті, закладено форму. Вона досягається мистецтвом. Ось я стою біля нового пам'ятника і думаю: на радість чи на печаль він створений? Необхідність його саме в цьому місці — недоведена. Треба розповісти, що було тут раніше, про це тепер мало хто знає, а може забули, і навмисне, бо так на світі легше жити. А спитайте людей, котрі пам'ятають ті дивні концерти, хто виступав — обличчя в них вкритіється слезами, бо раніше тут було краще, гармонійніше. Знищили єдину, природою створену естраду, захищену з трьох сторін деревами від шуму й вітру.

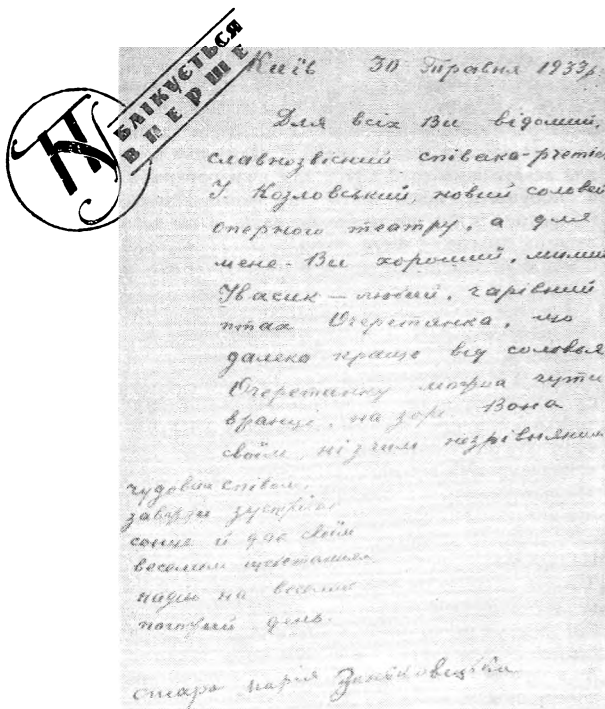
І творилося тут шовечірнє диво: все літо звучала музика. Отам, на схилах півколом спускалися лави, а тут була сцена для оркестру, захищена раковиною від дощу й вітру з боку Дніпра. Навіть шуму трамваю, який піднімався з Подолу, не було чути. Природа наче подбала про цей затишок. Акустика — світового значення. Резонанс — чудовий, тоді не було ніякого радіо, і всі присутні слухали тут, просто неба Бетховена від першої до дев'ятої симфонії... Згодом цю естраду використовували і для мітингів, і для танцюльок. А одного разу бачив, як на цьому місці молодих хлопчиків учили боксу: один другого вдарив — і полилася кров. І я думаю, боже мій, велична і скорботна музика тут звучала, яка проповідувала гармонію життя!..

Спорт потрібний, але не в будь-якому місці. Я сам люблю бокс, але не уявляю, щоб у Великому залі консерваторії вийшли люди, дорослі чи діти, в боксерських рукавичках і прагнули б одне одного повалити додолу. Не місце. Фізкультура необхідна, а хто казав, що раніше вона була не потрібна? І в гімназіях, і в семінаріях — скрізь були необхідні умови як для фізкультури, так і для музики.

А то було вистраждане місце...

Я висловив думку, що раніше тут було краще. Про нього треба так розказати, щоб зрозуміли мене люди, які того кращого не бачили, бо не все минуле — краще. Його не визначиш ні по запаху, ні очима. Можна тільки серцем і душею, бо тут лунала така музика, якої зараз, на жаль, не чути. Цим ми обкрадаємо наше суспільство. Від імені народу я не можу говорити, бо мені здається, це просто нечестно казати: обкрадаємо народ. Це звучить прикро.

Раніше не держава, а Дума збирала гроші, щоб симфонічні оркестри виконували музику

все літо. І програма ж яка була! Римський-Корсаков приїжджав сюди. Петро Ілліч Чайковський диригував свої твори в цьому парку. Ліст, Балакireв, який організував «Могучу кучку». Стояли тут за пультом Рахманінов. Глазунов (саме тут я почув піаніста — колишнього австрійського офісера, який втратив на першій світовій війні руку, — він грав етюд Скрябіна, написаний спеціально для лівої руки), і близькі мені люди, з якими потім працював у Великому театрі. Лев Петрович Штейнберг теж давав тут концерти. Приїжджав італійський диригент Труффі. Пригадую, як маленьким хлопчиком приходив сюди, як «зайцями» бігали через огорожу, щоб послухати Гріга, співака Мозжухіна чи Михайла Івановича Донця — пам'ятаю, як він у чоботах виступав і співав «Семінариста» Мусоргського. Виконувалися з симфонічним оркестром і українські пісні... Це було на початку століття, і раптом — все зникло, поставити це коромисло, яке знаменує Возз'єднання! Хіба мало фантазії, щоб втілити цю ідею десь в іншому місці? Я ще зрозумів би, якби гігантська райдуга одним кінемометром стояла на Правобережжі, на високих горах Київщини, а другим — на Чернігівщині, за якою починається Росія, тобто на лівому березі. І щоб вона була легка і схожа на райдугу після дощу — тоді це була б надзвичайна удача, яка б духовно оправдала собою єдність двох народів. Її можна було б прикрасити світловими ефектами, як це колись робили з пам'ятником Володимиру: світла ніде не було, лише на хресті горіли лампочки. І нічні приїжджі дивувалися: в темноті хрест. Нехай це релігійний символ, але за цим є ще щось. Справа не в тому, щоб підкреслювати ту чи іншу релігію, а в тому, що саме мистецтво має таке значення, що повз нього людина ніколи не зможе пройти байдуже. А ця райдуга в зменшеному вигляді нічого нам не промовляє, просто стоїть над проваллям старого саду.

Чому я такий схвильований? А тому, що коли тут, над кручею, у вітряну погоду співатиме хор, то навіть радіо, яке могутню силу може надати будь-якому звучанню, — не допоможе, бо вітер зносить звук. Я бачив телепередачу звідсіля: учасники концерту були зайняті лише тим, як би притримати одіжку, аби вітер не піднімав її та не затуляв обличчя. А солістові ж тут виступати — лише за вироком суду.

Я радію новому, але й печалюся про втрачену духовну суть, яка, наче вітер, зносится. Ми їздили сюди, коли тут йшло будівництво, але, на жаль, — кінець такий. Порушити все легко і бездумно, — це неповага до людей, котрі були до нас і знайшли це затишне місце. Усіх воно милувало, усі слухали таку музику, з якої, гадаю, має починатися виховання сьогодишнього покоління людей, щоб дійти того духу, того розуміння, того натхнення, коли душа зробиється крашою.

Сьогодні ми за втраченим шкодуємо — завтра шкодуватимемо ще більше. Звучання — це найсильніша зброя для виховання психіки. Від самого народження мати наспівує дитині колискову. Вже давно скрізь пишуть про щасливе дитинство. На жаль, те дитинство більше спрямовували на боксерську рукавицю. А от щоб скрипку взяв хлопча в руки — не обов'язково йому бути професійним музикантом — і десь, колись, в гурті, в тому ж лісі зазвучала б його інтерпретація, його душа, як

*Можливо, Гасіарт це
Єдине, що можна
Мати! Мати! На все
Готте! Нуртасу -
"Пасіарту" Траїтні"*
С. Корсаков

він розуміє пахощі лісу, темноту, світ-при-світ... — до цього нам треба заохочувати, самим їти і, може, по нашому сліду підуть інші.

Це ж тоді бідні люди були: Державна дума, податки, війна. А сьогодні така могутня держава, для якої це просто не має значення (маю на увазі фінанси на оркестр). І що? Ніхто ні душею, ні тілом не перешкоджає, — це так кажуть, а факт лишається фактом.

Це ж тоді в Києві проживало менше людей, і шовечора естрада була переповнена, навіть у дощ люди просили: грайте, ми будемо слухати. А тепер? От повернулася мій секретар з Києва. Літо, а на обох площадках, як на новій — біля готелю «Київ», так і на місці, де тепер «райду-га», — не чути концертів. А у Києві сьогодні — близько трьох мільйонів жителів! На місці ж літнього театру зробили кімнату сміху. Одного разу дерева старого саду були мені свідками, як вийшов звідтіля чоловік середніх літ і сказав: «Я тут працюю уже давно — ніякого театру на цьому місці не було. Я корінний киянин, живу на Подолі і не пригадую, щоб тут грав український театр...» Одні сміються — дзеркала їх викривляють, інші від того ж плачуть — як можна спотворити людське тіло? Яка тут мета — сказати, що людство потворне?.. Як Гоголь висміював це!

Ох! Відходжу від своїх думок, а вони мене не покидають ці думи-думки. Тепер я настроєний так, щоб швидше їх віддати, ніж шукати ту єдину для них форму, в якій вони були б зрозумілі і не образливі... Для мене це труд, бо кожне слово, якщо воно мною не зігріте — для мене чуже. А я хочу, щоб думки і слова були в єднанні, в гармонії...

В один з вечорів ми з Іваном Семеновичем вийшли на прогулянку. Було зоряно. Ми йшли дорогою між полями підмосковних селекційних пшениць. Зупинилися.

— Оце дихається!.. Ті хлопці, що ходили на ніч коней пасти — завжди міцні були.

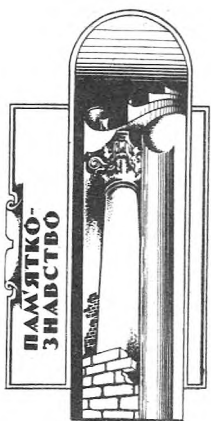
Попереду нас, край поля, темнів ліс, окреслений довгою світлою смужкою огорожі піонербатуру. Ліворуч, на горі, виділилися обриси сільських хат. Одна будова віддалеки скидалася на вітряк.

— Млин милував око кожного, хто йшов по селу. І що не хата, то була інакша. І в хаті все по-іншому. Була яскраво виражена індивідуальність. Сьогодні її немає.

Іван Семенович тихо, без слів заспівав. Я запитав, що це за мелодія.

— Це тема слов'янська. Вона є і у Чайковського, її грають і на Балканах...

Я вже подумки приєднав це звучання до кадрів, відзнятих кілька років тому. Хочеться ще поїздити по Україні...

В Тампері, в будинку, де проходила в грудні 1905 року Перша конференція РСДРП, відкрито музей В. І. Леніна, встановлено меморіальну дошку з його барельєфом. В одному із залів музею відтворено обстановку кімнати, яку наймав Ілліч у серпні-вересні 1917 року в робітника Артура Блумквіста.

Свідченням неминущої уваги і пошани фінів до вождя Жовтневої революції, який глибоко розумів інтереси працелюбного фінського народу, його прагнення до національної незалежності і волі, стало відкриття 1977 року першого у Фінляндії пам'ятника В. І. Леніну в місті Турку, де Ілліч був у 1905 — 1907 роках. Бронзове погруддя на червоному гранітному постаменті встановлено в дні святкування 60-річчя Великого Жовтня і 60-річчя державної незалежності Фінляндії — як символ внутрішнього зв'язку цих подій і знак глибокої поваги до В. І. Леніна.

У місті Котка, де 1907 року на Третій конференції РСДРП виступав Ілліч, нині є парк імені В. І. Леніна з прекрасним пам'ятником у центрі. На червоній цегляній стіні Робітничого будинку, де проходила конференція, — меморіальна дошка. У місцевому музеї відкрито Ленінський зал.

Свято зберігає фінський народ місця, пов'язані з ім'ям В. І. Леніна. Так, у Хельсінкі, в будинку по вулиці Серняйстен рантаіє, відкрито квартиру-музей із двох кімнат, де в серпні-вересні 1917 року двічі зупинявся Ілліч. На той час це було помешкання активного учасника робітничого руху Фінляндії Густава Ровйо. Обстановку квартири вдалося повністю відновити. У створенні меморіального музею взяв участь уряд Фінляндії¹⁸⁻¹⁹.

Процес увічнення образу В. І. Леніна за рубежем триває. В умовах гострої класової боротьби трудящі капіталістичних країн, виявляючи громадянську мужність, зберігають меморіальні ленінські місця, створюють пам'ятники і музеї. Це не тільки данина поваги до найвеличнішої людини нашої епохи, борця за соціалізм, а й прагнення на прикладі життя В. І. Леніна, революційної звитяги виховати нове покоління борців за соціалізм і національну незалежність.

В афінському районі Періссо біля Будинку партії урочисто відкрито пам'ятник Іллічу. Його автор — М. Макріс, один з найстаріших членів партії, учасник Руху Опору — присвятив свою роботу 67-м роковинам Комуністичної партії Греції²⁰.

Із дванадцяти європейських країн, в яких бував проїздом, затримувався ненадовго чи жив по кілька років В. І. Ленін, — ПНР, ЧССР і НДР належать нині вже до соціалістичної співдружності. З особливою шаного ставляться тут до місць, пов'язаних з революційною діяль-

ЛЕНІНІАНА

ЗА

Ігор СМОЛЯК

ністю Ілліча. Заповітами, думками, вченням Леніна тут пронизана вся діяльність народів по будівництву нового суспільства.

Увічнення пам'яті Ілліча — це, насамперед, вияв вдячності за титанічну працю в ім'я майбутнього людства, прагнення виховати нове покоління на прикладі його життя, палка прихильність до великих традицій революційної боротьби і пролетарського інтернаціоналізму.

Перший пам'ятник В. І. Леніну на території НДР встановлено 2 червня 1945 року у місті Ейслебені (див.: ПУ, 1980, № 4). 5 травня 1956 року в Лейпцігу, де друкувався перший номер «Искры», відкрито музей, в якому ретельно відтворено обстановку друкарні (див.: ПУ, 1980, № 2).

Менше поталанило Берліну, де багато ленінських місць загинуло у вогні війни. Але й тут, завдяки настирливій, спрямованій роботі німецьких комуністів, зроблено чимало. У серпні 1895 року молодий Володимир Ульянов був присутній на зборах німецьких соціал-демократів. Тепер про це розповідає меморіальна дошка на будинку № 193 по Франкфуртєрлі. Пам'ятний знак встановлений на приміщенні «Дойчес театру», в якому Володимир Ілліч у серпні 1895 року дивився спектакль «Ткачі» — про боротьбу робітників проти гніту капіталу.

Меморіальна дошка з датами перебування В. І. Леніна встановлена і в Королівській бібліотеці. У приміщенні, зруйнованому в роки війни, а нині повністю відновленому, створено ленінський зал, іншу кімнату прикрашає великий вітраж (7×2,8 м) роботи Франка Глазера. Художник прагнув створити образ В. І. Леніна як продовжувача справи К. Маркса і Ф. Енгельса, вождя світового пролетаріату. Основні сюжети вітража (молодий Ілліч у Берлінській бібліотеці, видання «Искры» в Лейпцігу та пропагандистська робота в Мюнхені) вичає монументальна композиція — штурм Зимового.

1968 року, в день святкування 51-х роковин Великого Жовтня, Вальтер Ульбріхт заклад перший камінь на площі, збудованій трудящими Берліна і названій ім'ям В. І. Леніна. Сьогодні на тому ж місці, де 28 липня 1926 року тисячі мешканців столиці заявили про свою со-

лідарність з першою країною соціалізму, здійснюється величний монумент Іллічу, виконаний радянським скульптором М. Томським у творчій співдружності з німецьким архітектором Й. Нетером. До 25-річчя Німецької соціалістичної держави на центральній площі Дрездена відкрито пам'ятник В. І. Леніну роботи радянського скульптора Г. Ястребенецького.

З прагненням увічнити образ Ілліча пов'язане значною мірою відродження інструментального заводу в місті Кенігзее²¹. 21 січня 1949 року на підприємстві проходили збори, присвячені 25-річчю з дня смерті В. І. Леніна. Робітники вирішили встановити на заводському подвір'ї перший у країні, створений співвітчизниками, пам'ятник Іллічу, а кошти на його спорудження заробити усім колективом. Обраний комітет закликав заводчан зустріти від-

РУБЕЖЕМ

криття пам'ятника новими трудовими звершеннями. На знак згоди всі робітники і службовці поставили свої підписи у спеціальній «Червоній книзі». Донині в ній з'являються нові й нові записи. Вона стала своєрідним літописом історії заводу.

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна колектив зобов'язався завершити автоматизацію виробництва і за рахунок удосконалення технологічних процесів досягти економії на суму два мільйони марок. Так скромний пам'ятник В. І. Леніну сприяв перетворенню заводу в одне з передових підприємств соціалістичної Німеччини.

Якось відомий німецький поет Й. Р. Бехер прекрасно сказав: «Ми завжди відшукуємо Леніна, буваючи у тих місцях, де він жив, у Мюнхені, Берліні, Цюриху...» У цих словах виражена велика любов до Володимира Ілліча — вождя світового пролетаріату, полум'яного борця за світле майбутнє всього людства. Свідченням сили лєнінських ідей, його впливу на уми людей може слугувати випадок, описаний Юліусом Фучіком у газеті «Творба» 11 червня 1931 року. У статті «Небезпечний пам'ятник» він писав: «З 1928 року в Підборжанах на Жатецьку перед Робітничим будинком стояв пам'ятник. Урізана піраміда з вибитим на ній рельєфом: на бурхливих хвилях, серед блискавиць, несеться корабель на роздутих вітрилах. Біля керма стоїть невисока людина з борідкою, примружені очі приховують енергійну усмішку. Нижче золотими буквами написано ім'я. Золоті букви під рельєфом — не потрібна розкіш. Це обличчя відоме мільйонам робітників усього світу...»

Пам'ятник спорудили троє підборжанських робітників. Простояв він три роки — єдиний пам'ятник Леніну в Чехословаччині. Першого травня 1931 року в Підборжани прийшло розпорядження окружної управи: «Особам, які поставили пам'ятник, пропонується зняти його у тиждень термін на підставі §26 «Про охорону республіки». У протилежному разі пам'ятник буде знято в офіційному порядку».

У мотивуванні розпорядження говорилося: «Вчення Леніна несумісне з державними ідея-

ми Чехословацької держави, її державно-і конституційно-законними установами, і спорудження пам'ятника має демонстративно антидержавну тенденцію»²².

Тісно пов'язана з революційною діяльністю В. І. Леніна і чехословацька столиця Прага. Володимиру Іллічу не доводилося довго проживати у цьому місті, проте він завжди захоплювався його красою, цікавився чеською мовою. Місцеві робітники допомагали відправляти газету «Искру» в Росію. Про це тепер нагадує меморіальна дошка на будинку по вулиці Сметчки, де розміщувалася на початку 90-х років Товариство друкарів. Але особливо дбайливо бережуть тут місця, пов'язані з Шостою (Празькою) Всеросійською конференцією РСДРП, для якої празькі соціал-демократи надали кімнату в Народному будинку, у центрі столиці, по вулиці Гібернській, 7. 21 січня 1953 року тут відкрито музей В. І. Леніна²³. На фасаді встановлено барельєфи із сюжетами з історії нашої партії (один з них відображає Празьку конференцію). Співробітники музею відновили обстановку історичної кімнати²⁴.

Пам'ять про Ілліча увічнюють монумент у Празі, пам'ятник роботи скульптора Штефана Котрби у Падрубіце, музеї В. І. Леніна.

17 листопада 1981 року урочисто відкрито пам'ятник В. І. Леніну у Банській Бистриці. Тут, на берегах Грона, 1944 року почалося Словацьке національне повстання, яке зіграло історичну роль у долях словацького і чеського народів, у створенні єдиної Чехословацької народно-демократичної держави. За роки соціалістичного будівництва Банська Бистриця перетворилася на великий індустріальний центр ЧССР, активно підтримує зв'язки з радянськими трудящими. І ось тепер на головній площі міста, славного бойовими і революційними традиціями, здійснюється бронзовий пам'ятник Іллічу²⁵.

У роки, що передували першій світовій війні, для того, щоб бути ближче до революційного руху Росії, В. І. Ленін переїжджає до Кракова. В цьому старовинному польському місті, у помешканні Ілліча, в кінці грудня 1912 року відбулася нарада Центрального Комітету з партійними працівниками. З конспіративних міркувань вона була названа «лотневою»²⁶.

В. І. Ленін перебував на польській землі з 10 червня по 23 серпня 1914 року. Це був період інтенсивної теоретичної роботи, практичного керівництва діяльністю партійних органі-

зацій у Росії, редакцією газети «Правда», депутатами-більшовиками в Державній думі.

Місця, пов'язані з ім'ям Володимира Ілліча у Польщі, позначені меморіальними дошками — зокрема будинки у Кракові по вулицях Королеви Ядвіги, 41, Анджея Фріча Моджевського, 51, а також Шевський, 16, де 18 квітня 1913 року Ілліч прочитав лекцію перед студентами Народного університету імені А. Міцкевича на тему: «Робітничий рух у Росії і соціал-демократія». А в травні того ж року Володимир Ілліч бере участь у першотравневому мітингу краківських робітників. Великим успіхом користувалася й лекція, прочитана 21 березня 1914 року в приміщенні товариства студентів «Спуйня» на тему: «Російська соціал-демократія і національне питання»²⁷.

Разом з Надією Костянтинівною В. І. Ленін брав участь у вечорі, присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Шевченка, у Саському готелі по вулиці св. Яна, 6. У Кракові, на Топольній, 5 розташований музей В. І. Леніна, в якому міститься багато цінних документів, що відносяться до часів перебування Ілліча у цьому місті²⁸. Два літа — 1913 і 1914 років Ульянови провели в горах на Підгалі, у селі Білий Дунаєць неподалік від Пороніно.

У серпні і вересні 1912 року В. І. Ленін приїжджав велосипедом з Кракова до Макува-Підгалаянського — щоб здійснити похід на Бабіну гору. Під час таких походів Ілліч зупинявся для перепочинку на турбазі Маркові Шавини²⁹. У пам'яті гуралів він назавжди залишився скромним «паном Ульяновим», який одержував багато листів і газет різними мовами, єдиний з-поміж дачників розмовляв з місцевими мешканцями, глибоко цікавився умовами їх життя, врожайми, заробітками.

Біля підніжжя Татрів виникли легенди про людину, яку переслідують жандарми за те, що допомагала бідним горянам і захищала їх від багатіїв. У будинку, де жив В. І. Ленін, 1950 року відкрито музей, в якому відтворено обстановку квартири Ульянових, на фасаді встановлено меморіальну дошку з текстом польською і російською мовами: «У цьому будинку з травня по серпень 1914 року жив і працював Володимир Ілліч Ленін».

Музей Леніна створено і в Пороніні, у колишньому пансіоні Павла Гута Мостового, де восени 1913 року проходила нарада ЦК РСДРП³⁰. До 110-річного ювілею Ілліча тут створено нову експозицію, яка розповідає про його перебування в Підгалі, відновлено обстановку кімнати, в якій проходила історична поронінська нарада. А в селі Білий Дунаєць, в будинку Терези Скупень розташовується філіал цього музею³¹.

За ініціативою громадськості краківських земель до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна біля підніжжя Бабиної гори закладено турбазу його імені на згадку про перебування тут Ілліча і підкорення цієї вершини 1912 року. До 50-річчя Великого Жовтня встановлено меморіальну дошку. З середини 50-х років тут проводяться щорічні рейди дружби «По Ленінських місцях». Восени 1973 року у XVIII міжнародному поході взяло участь понад 5 тисяч туристів з Польщі, Болгарії, Чехословаччини, НДР, СРСР. Після сходження на гору всі учасники разом з його мешканцями і населенням округи влаштували біля пам'ятника В. І. Леніну в Пороніні мітинг дружби.

Початок першої світової війни застав В. І. Леніна в Пороніні. 25 липня (7 серпня) 1914 року за наклепом у шпіонажі квартиру обшукали, а Володимира Ілліча арештували і переправили у в'язницю містечка Новий Тар³². Про це нагадує меморіальна дошка на споруді — нині Молодіжному будинку культури. Збережена й обстановка камери № 7.

Напередодні 100-річчя від дня народження В. І. Леніна в Польщі оголошувався конкурс на кращий проект пам'ятника Іллічу в місті Новій Гуті, де за допомогою радянських спеціалістів збудовано великий металургійний комбінат. Монумент відкрито до 103-х роковин.

У складний для народної Польщі період кінця 70-х — початку 80-х років пам'ятники В. І. Леніну і меморіальні місця стали одними з факторів згуртування трудящих на боротьбу проти контрреволюції, символами інтернаціональної дружби між радянським і польським народами.

Шанують пам'ять і керуються ленінським ученням й у країнах соціалізму, де Володимир Ілліч безпосередньо не був і революційної роботи не вів. Проте трудящі цих країн, відзначаючи видатну роль В. І. Леніна у світовому революційному русі, прагнуть увічнити образ людини, справи й ідеї якої допомагають їм будувати нове, світле життя. Так, у день 50-річчя Великого Жовтня в болгарському місті Варні урочисто відкрито перший у країні пам'ятник В. І. Леніну³³. «Образ Ілліча — сказав його автор Сокул Крумов, — головна тема моєї творчості». Скульптор створив пам'ятник Леніну в містах Слівіше і Порніку³⁴, на металургійному заводі, який носить його ім'я. У Порніку є барельєф роботи Крумова, копії якого встановлені на кожній шахті.

Радянський скульптор М. Кербель і болгарський архітектор П. Ташев — автори величного монумента, який прикрашає центральну площу Софії³⁵.

У дні святкування 50-річчя СРСР у дунайському місті Русь відкрито ще один пам'ятник В. І. Леніну на болгарській землі як свідчення глибокої поваги і гарячої любові до Ілліча, на прикладі життя якого виховувався славний син Болгарії Георгій Димитров.

До 95-х роковин від дня народження В. І. Леніна і 20-річчя визволення Угорщини від фашистських загарбників у Будапешті теж відкрито пам'ятник вождю. Скульптурні зображення Ілліча височать у Самботхені, Кечкеліті і Дюлі. На площі Парадів у Будапешті щорічно, в день народження В. І. Леніна, трудящі покладають квіти до монумента — ритуал, що став сьогодні традиційним у народній Угорщині³⁶.

Знаменною подією в історії Соціалістичної Республіки Румунії було відкриття в Бухаресті пам'ятника В. І. Леніну до 90-х роковин від дня його народження. Щорічні святкування цієї дати відзначаються урочистими зборами трудящих столиці.

Пам'ятники В. І. Леніну, виконані монгольськими скульпторами, височать на площах столиці, інших міст країни. Ім'ям Ілліча у Монголії названі вулиці, майдани, заводи, школи. Велику виховну роботу проводять співробітники розташованого в північно-західній частині Улан-Батора музею В. І. Леніна, який налічує близько 2,5 тисячі експонатів. Над його обладнанням спільно працювали радянські і монгольські художники, скульптори, учні. У цій спів-

дружності відтворено й робочий кабінет Ілліча у Кремлі, а поряд, на фризі — момент історичної зустрічі В. І. Леніна і Сухе-Батора в листопаді 1921 року. Під знаменами братніх держав — текст договору про встановлення дружніх відносин між РРФСР і Монголією. Обладнання для музею виготовляли 22 підприємства Москви і Ленінграда. Автор проекту — монгольський скульптор Г. Лувсандорж.

Ряд пам'ятників В. І. Леніну споруджено на території СФРЮ. В січні 1974 року за ініціативою заводського комітету Союзу комуністів Югославії одного з найбільших підприємств країни — «Далмація-цемент» громадсько-політичні організації міста Сплита вирішили встановити пам'ятник В. І. Леніну³⁷. У травні 1975 року в крупному індустріальному центрі Югославії Сисаку на площі імені В. І. Леніна також відкрито пам'ятник Іллічу³⁸.

Перший у західній півкулі пам'ятник Іллічу

височить на Острові Свободи³⁹. У мальовничому районі на околиці Гавани закладено меморіальний парк імені В. І. Леніна. На одному з найбільших пагорбів в оточенні вічнозелених пальм і тропічних дерев вивищується, мов скеля, біломармуровий моноліт, нагадуючи своїми обрисами розгорнуте знамено. З нього

наче виростає триметровий профіль Ілліча. У нижній частині монумента викарбувані слова, під якими — підпис Першого секретаря ЦК Компартії Куби, Голови Державної Ради і Ради Міністрів республіки Фіделя Кастро: «Ленін був з самого початку не тільки теоретиком політики, а й людиною дії, людиною постійної, що ні на мент не припиняється, революційної практики»⁴⁰. Автори меморіального комплексу В. І. Леніна — народний художник СРСР професор Л. Кербель і почесний член Академії мистецтв СРСР Антоніо Кінтана. Історія цього комплексу сягає далекого минулого. Ще 1924 року, в день смерті В. І. Леніна, на багатотисячному мітингу, присвяченому його пам'яті, Ілліча урочисто нарекли Великим громадянином світу, а пагорбу, розташованому навпроти підвищення, названого ім'ям великого сина кубинського народу Хосе Марті, присвоїли ім'я Леніна⁴¹ і посадили на його вершині меморіальну оливу. В роки тиранії та реакції деревце як символ боротьби і віри кубинців у краще майбутнє не раз намагалися знищити, проте трудящі зірко оберігали його. Ростає воно і зараз. А поряд з оливою і меморіальним комплексом розмістився дитсадок імені Леніна⁴².

8 січня 1984 року, виступаючи на церемонії відкриття монумента Іллічу, поряд з оливковим деревом, посадженим 1924 року, міністр культури Куби Армандо Харт сказав: «Тим, хто даремно намагається покінути з ідеями ленінізму, не завадило б побачити цей пам'ятник. цей парк і цю братерську зустріч комуністів. Переважна частина їх народилася після смерті В. І. Леніна. Тепер вони зустрілися на Кубі — батьківщині Хосе Марті і Фіделя Кастро, щоб з усією упевненістю заявити: ідеї Маркса, Енгельса, Леніна будуть жити у віках!»⁴³.

Увічнено пам'ять В. І. Леніна і в Південно-Східній Азії, столиці соціалістичного В'єтнаму Ханой. Прикметно, що спорудження пам'ятника започаткували інтернаціональні колективи будівельників гідровузла Хоабінь, ТЕС Фалай, спільного радянсько-в'єтнамського підприємства по видобуванню і розвідуванню нафти й газу «Вьетсовнетро», моста Тхангеонг через Червону річку та інших об'єктів⁴⁴. Трудящі цих колективів провели свято комуністичної праці, присвячене 115-й річниці від дня народження В. І. Леніна. Над спорудженням величезного монумента Іллічу, приуроченого 40-м роковинам перемоги серпневої революції та утворення першої у Південно-Східній Азії держави робітників і селян, працювали мешканці Ханоя разом з колективами підприємств і організацій соціалістичних країн.

Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в Ханой 31 серпня 1985 року сприймається як данина глибокої, широкій поваги комуністів і народу В'єтнаму до вождя і вчителя трудящих усього світу, свідчення непорушної вірності його вченню⁴⁵.

Після другої світової війни, з розпадом світової колоніальної системи, крах якої з величезною далекоглядністю передбачив В. І. Ленін, народи країн, що перебували у колоніальній залежності, наслідуючи заповіти і вчення Леніна, борються за свою національну незалежність, здійснюють соціалістичні революції, втілюють в життя ідеали і сподівання трудящих.

Вдячність і шана до Ілліча знаходять вияв у створенні пам'ятників, увічненні пам'яті вождя світового пролетаріату в цих країнах. Так, у столиці Анголи місті Луанді за рішенням ЦК МПЛА ряд перейменованих вулиць, площ, скверів і парків носять імена основоположників марксизму, національних героїв, борців за свободу і незалежність, зокрема К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Хосе Марті, Хо Ші Міна, А. Карбала, С. Альєнде, інших видатних діячів міжнародного робітничого і революційного руху⁴⁶. На одному з будинків по вулиці Леніна — меморіальна дошка з бронзовим барельєфом Ілліча. На ній двома мовами напис: «Великий учитель і вождь пролетарської революції, засновник Комуністичної партії Радянського Союзу і першої у світі соціалістичної держави робітників і селян»⁴⁷.

У столиці соціалістичної Ефіопії Аддіс-Абебі одна з центральних площ названа ім'ям Леніна. Це місце воістину історичне: тут розташований всесвітньовідомий Будинок Африки, де народилася Організація африканської єдності (ОАЄ), проходило багато міжнародних зустрічей і конференцій, на яких вирішувалися важливі для Африки та інших регіонів світу питання. До площі прилягає невеликий гай, посаджений у травні 1963 року керівниками держав-засновників ОАЄ⁴⁸. Тепер площа В. І. Леніна ніби символізує органічну єдність ленінізму і визвольної боротьби африканських народів. У вересні 1983 року тут відкрито пам'ятник Іллічу⁴⁹.

Ім'я й ідеї Леніна з кожним роком розвитку незалежної Африки стають все ближчими і дорожчими її народам. Ленінське вчення надихає борців за свободу Африки, допомагає знайти вірний шлях до перемоги своєї справи.

Про увічнення пам'яті В. І. Леніна прийняли рішення і країни, які визволилися від колоніальної незалежності і взяли курс на неприєднання. Ці країни організували свою співдружність. Сьогодні у внутрішній і зовнішній політиці цих держав перемагають демократичні засади, заповідана Ленінінм справедливість.

До 100-річчя від дня народження Ілліча відкрито пам'ятники в ряді індійських міст. Так, у Калькутті його спорудженню передувало рішення уряду об'єднаного лівого фронту Західного Бенгалу, куди входили комуністи. З тих пір на площі, яка прилягає до пам'ятника, проводять збори прибічники лівих і демократичних партій, прогресивних організацій штату. Щорічно тут відзначаються свята Першотравня і Великого Жовтня. У ці дні, розповідають очевидці, пам'ятник тоне у квітах, а коли бракує місця, люди вимощують ними тротуари двох вулиць — Леніна і Неру. Так ніби народжуються дві ріки із живих квітів, біля яких спинаються, складають долоні і по-синівськи схилиють голови індійці⁵⁰. За ініціативою місцевої влади пам'ятники Іллічу споруджено в індійських містах Віджаяваді і Гунті.

21 листопада 1987 року — в перший день Фестивалю СРСР в Індії в центрі Делі, в парку імені Неру відкрито ще один пам'ятник В. І. Леніну. Автори — скульптор, лауреат Ленінської премії О. Тюрєнков і заслужений архітектор РРФСР О. Половников.

У церемонії відкриття пам'ятника взяли участь член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР М. І. Рижков та прем'єр-мі-

ністр Індії Р. Ганді, радянські та індійські офіційні особи, численні представники делійської громадськості⁵¹.

Ім'я Леніна символічно звучить сьогодні і на далекому Маврикію. До 50-річчя утворення СРСР пам'ятник Іллічу встановлено у центральному парку міста Порт-Луї — столиці острова⁵².

Мексиканська революція породила монументальне мистецтво країни. Його творець — великий художник, комуніст Дієго Рівера 1933 року розписував стіни Рокфеллер-центру в Нью-Йорку. В одній із композицій він зобразив В. І. Леніна, який поєднує руки чорного і білого пролетарів. Художник трактував цей образ як символ інтернаціонального характеру комунізму, неминучого союзу між трудящими Росії та Америки. Фреску знищили, але через три роки, розписуючи Палац мистецтв у Мехіко, Д. Рівера здійснив свій задум. Так образ В. І. Леніна вперше був увічнений на американському континенті.

Чим далі від нас той час, коли жив і працював Володимир Ілліч Ленін, тим більше народи світу усвідомлюють революційно-оновлювальний вплив його ідей на хід світових подій і долю всього людства. Гідне увічнення образу Прометей революції триває.

ПРИМІТКИ

¹⁸⁻¹⁹ Див.: Правда, 1976, 8 дек.

²⁰ Див.: Правда, 1985, 20 ноября.

²¹ Див.: Правда, 1977, 22 апр.

²² Див.: Ю. Фучик. Опасный памятник. — Творба, 1981, 11 июня. В кн.: С кем вы, мастера культуры? — М., 1985. — С. 134 — 135 (переклад автора).

²³ Див.: Литературная газета, 1973, 9 мая.

²⁴ Никитин П., Савицкая Р., Симагин Н. Здесь жил и работал Ленин. — М., 1974. — С. 156 — 157.

²⁵ Див.: Правда, 1981, 18 ноября.

²⁶ Див.: В. И. Ленин. Биография. — 6-е изд. — М., 1981. — С. 237 — 238.

²⁷ Див.: Збигнев Томковски, Болеслав Пеняк. По ленинским местам в Польше. — Варшава.

²⁸ Див.: Збигнев Томковски, Станислав Жуковский. По ленинским местам в Польше. — Варшава.

²⁹ Див.: Владислав Фига, Франтишек Бунш. Владимир Ильич Ленин в Польше. — Краков. — 1970.

³⁰ Див.: Коммунист, 1974. — № 6. — С. 115 — 116.

³¹ Див.: Збигнев Томковски, Болеслав Пеняк. Вказана праця.

³² Див.: В. И. Ленин. Вказана праця. — С. 256.

³³ Див.: Правда, 1973, 19 янв.

³⁴ Див.: Вечерняя Москва, 1974, 11 июня.

³⁵ Див.: Там же, 1970, 11 июня.

³⁶ Див.: Правда, 1982, 23 апр.

³⁷ Див.: Известия, 1974, 20 янв.

³⁸ Див.: Красная Звезда, 1975, 13 мая.

³⁹ Див.: Правда, 1984, 21 янв.

⁴⁰ Див.: Там же, 1983, 22 дек.

⁴¹ Див.: Известия, 1976, 23 окт.

⁴² Див.: Советская культура, 1974, 8 фев.

⁴³ Див.: Правда, 1984, 9 янв.

⁴⁴ Див.: Там же, 1985, 23 апр.

⁴⁵ Див.: Там же, 1985, 1 сент.

⁴⁶ Див.: Там же, 1981, 7 мая.

⁴⁷ Див.: Там же, 1982, 20 апр.

⁴⁸ Там же, 1979, 15 сент.

⁴⁹ Див.: Там же, 1983, 18 сент.

⁵⁰ Див.: Широков В. Калькутта, улица Ленина. — Правда, 1980, 23 июня.

⁵¹ Див.: Советская культура, 1987, 22 ноября.

⁵² Див.: Правда, 1973, 9 янв.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Краків (ПНР). Музей В. І. Леніна.

ПРОТИ

Валентин РАСПУТІН

ЗАБУТТЯ

Саме місце і час зобов'язують звернутися до вас, співвітчизники, із словом, яке ми майже здали в архів як неблагозвучне і непотрібне. Якщо щось і змінилося в ньому з часу його вживання, то тільки те, що воно піднялося в своєму значенні і стало поняттям, яке об'єднує не просто жильців однієї землі, а, насамперед, дбайливців і будівників її історичного благополуччя.

Пам'ять — саме по собі поняття, що скріплює і охороняє. Немає життєдайнішої сили для розкриття і розквіту народних можливостей, немає ґрунту родючішого, ніж національна пам'ять, зримий, безперервний зв'язок живих поколінь з поколіннями минулого і майбутнього. Економіка і політика — головні рушійні важелі в машині суспільної будови, але направляючою пам'яттю для такої машини повинен бути не комп'ютер, що вираховує цифрові характеристики, щоб вона крутилася, а історична свідомість. Найлегше піддатися спокусі кон'юктурного мислення і вибирати легкі шляхи, але тоді можна загнати машину не туди. І, здається, було вже близько до цього.

Помилку керманців, що ледь не збилися з курсу, потрібно, на мій погляд, шукати не в особистих якостях і не в слабкій професіоналізації, а в короткій пам'яті, в відчуженості і надуманій обірваності духовного досвіду тих, хто нерозбірливо говорив про відповідальність. Чи можна протягувати причинні зв'язки так далеко? Думаю, що можна. І одну із головних причин пиятики росіянина, а разом з ним і братів його, потрібно шукати там же — не відразу, повільно виявилась коренева пошкодженість, з'явилися хвороби, млявість, слово гучно і войовничо здійснювалося над ділом, традиції, звичаї, не тільки зв'язок з небом, але і зв'язок з землею були оголошені пережитками, безоглядна віра в майбутнє підминула віру в людські цінності, і те, що ми збе-

Із виступу на V з'їзді Всеросійського товариства охорони пам'яток історії та культури (Горький, липень 1987 р.)

регли душу і тіло, надію і єдність — велика, знати, була в народі міцність.

Понад двадцять років існує наше Товариство. Не будемо зараз вдаватися до сакраментального питання: від кого зберігати? Є від кого. Однією з найбільших заслуг патріотичної свідомості в 60-х роках слід вважати створення і повноправне його оформлення. Низький уклін тим, хто започаткував організацію. Думаю, що це було не простою справою. Так — не простою, якщо навіть іще й сьогодні її діяльність розглядається багатьма партійними і радянськими працівниками в центрах і на периферії в кращому випадку як хобі людей, у яких очі на потилиці. Це в кращому випадку. А найчастіше на роботу Товариства дивляться як на заваду, і не можуть цього приховати. Хто з нас не чув: «Не вистачає житла, м'яса, молока, дитсадків, лікарень, а ви тут зі своїм хламом сунетесь, свої охоронні зони виставляєте. Це від вас потрібно охороняти народ!» А якщо і утримуються таке говорити, то мовчки діють з такої позиції. Епоха безпам'ятства не пройшла даремно: ми виховали покоління людей, які не сприймають історико-культурну спадщину, догматично не тільки думають, але й відчувають, людей з повністю відмерлим органом, який давав би можливість відокремлювати тимчасове від вічного. Таких керівників, як колишній секретар Пензенського обкому Георг Васильович М'ясников, один-два, та й то — це люди, як правило, старшого покоління.

Ось чому сьогодні поряд з досягненнями в роботі Товариства ми змушені говорити і про втрати. Пам'ятки продовжують зносити, закон перед вітчизняними варварами

в керівній тозі продовжує пусувати, та й слабкий він, цей закон, реставраційний віз тягнеться повільно і односильно. Право на пам'ять дарується ніби ярлик, за яким в давній Русі їздили на уклін до ханської орди, але, як і тоді, при ярлику на княжіння, залишаються обмеження, кевріне втручання, сваволя. Приклади? Вони всюди. Наша організація в загальній суспільній структурі виглядає бідним родичем, якого посадили, правда, за спільний стіл, але він знає відведене йому місце і в будь-який момент йому можуть владно шепнути: вигрибай свої копійки в держбюджет, вони тобі ні до чого.

«Ні до чого»: тисячі, десятки тисяч пам'яток в містах і селах Росії чекають не дочекаються і не зможуть дочекатися не тільки реставрації, але хоча б консервації, щоб пам'ятливіші покоління змогли коли-небудь врятувати їх і взяти на державну службу.

Немалу роботу виконує наше Товариство, і все ж вона нині недостатня. Народ (ось де штамп має реальну вагу!) — народ чекає від нас більшого. Наші скромні можливості його не задовольняють. Підтвердження цьому — створення неформальних товариств і організацій в Москві, Ленінграді, Свердловську, Новосибірську, Тобольську — майже всюди добровільні і зовсім не заохочувані загони по відновленню пам'яток власними руками, збору коштів, пропаганді необхідних знань, а інколи й звичайного лікбезу в культурно-історичному чистому полі. Там, де необхідно, ці загони, як перед танками, грудьми встають перед бульдозерами, щоб знову і знову не було нанесено непоправної шкоди соціалістичній Вітчизні.

Не потрібно нам відхилятися і обережно відводити очі:

це народний рух, рух, викликаний духовними потребами. Він зародився раніше і був підштовхнутий гарантіями, що з'явилися в процесі перебування і демократизації країни. Він з'явився для рішучої підтримки нам і як наслідок нашої ж діяльності. Спочатку — діяльності, а потім — в'язоті. Честь і хвала тим відділенням Товариства, які прийняли неформальні об'єднання під свій дах і зуміли спрямувати їхню енергію в потрібне русло. А де не зуміли або не захотіли, сковані все тією ж хворобою бюрократичної анемії, там вони, природно, попали або могли попасти під вплив гарячих голів. Там могли розпикатися пристрасті, приводитися сумнівні докази, робитися неправильні висновки, вишукватися ближні вороги.

А тепер давайте розкриємо лапки, домовляти так домовляти. Звідкіля взялася впевненість в чийось підступах? Чи з чужого голосу, чи приснилося, чи все ж диму без вогню не буває? І якщо йти по сліду, звідкіля тягло димом, то — ось воно: знищення пам'яток, яке продовжується й досі, відсікання вітчизняної історії, ерозія традиції і культури, знищення природи; Байкал і проект повороту рік; Волга; руйнівні для країни господарські проекти; становище в загальній і вищій освіті (готували будь-кого, але не громадянина і спеціаліста); знищення «безперспективного» села; «п'яна» екологія; показуха і оковилювання на всіх поверхах суспільства, починаючи з дитсадка, що стало ледь не відкритою мораллю... Досить? Можна іще: Поклонна гора в Москві, готель «Англетер» у Ленінграді, доля багатьох історичних міст... Погодьтеся, що потрібно мати міцну шийку, щоб все це витримати. Я разом з вами схильний вважати, що справа тут не у свідомому і планомірному знищенні народного духу і державного організму, що справа не в цілях, а в причинах. А за причинами далеко ходити не треба: байдужість, що межує із злочинністю, відомче паразитування на природних багатствах, що межує з окупацією, грандіозні «проекти віку» в народному господарстві і грандіозні монументи слави в мистецтві, що межу-

ють з диверсією, — і все це при послабленні патріотичного обов'язку, при такому його провисанні — ніби під нами безодня.

Величезну тривогу мусить викликати у нас вкорінення масової культури і «вільних» звичаїв. Нині широко відкриті двері для всього, що недавно вважалося «хворобами» західного світу. Важкий рок і брейк, хіппі і багато іншого тепер заохочується і пропагується, а днями в «Комсомольській правді» знайшов похвальне слово дискотекам серед дошкільників. Вульгарність з екранів кіно і телебачення, зі сцен драмтеатрів, розмивання і відкритий глум над моральними законами — все це мало-помалу стає нормою. Коли вдається довести згубність «хвороби», швидко з'являються не оздоровлювачі, а замітники: замість масової п'янки — масові видовища, масова дискотека і ритмічна гімнастика. «Погана» бездуховність замінюється «гарною». Ніби бездуховність може бути кращою чи гіршою. Культ мускулів над звивинами, м'яча — над душею і серцем, ударного, знищувального звуку — над звуком, що розмовляє, свободи звичаїв над свободою совісті, черствість над пам'яттю, культ «однова живем» — чи треба пояснювати, до чого все це веде? Та й зайшли вже не близько: всюди, за нечастим винятком в старих містах на місці кладовищ влаштовуються стадіони і дискотеки, боюся, що де-небудь в службових циркулярах є така вказівка, бо натяки про це у високих кабінетах, на тебе подивляється як на прокаженого: а що тут такого? Чому вам це не подобається? Ось і розберись: знищення однієї могили — акт вандалізму, а глумління над останками всього роду-племени — блюзвист.

Для нас, для нашого Товариства всі ці факти — і передусім широкий наступ масової культури — не стороння справа. Якщо і надалі будемо, як нині, дивитися на них спокійно, виправдовуватися тим, що займаємося благородною і духовно-відновлювальною роботою, нас з часом зімнуть, заженуть у кутки і скасують. Сила наша перед силою, що наступає — це рота перед дивізією, а поповнення, не потрібно забувати, йде з молоді.

Сумнівного характеру свободи — це зовсім не демократія, а анархія, розгул «демократії».

Як би хотілося, щоб я перебільшував і був неправий в своїх побоюваннях, але ні — становище дійсно серйозне. Я вважаю, що наш з'їзд повинен висловити своє ставлення до нього.

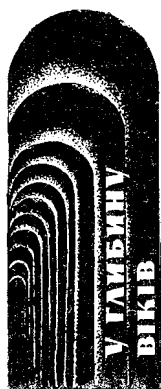
І на закінчення декілька слів про історичні міста. У нас в Сибіру їх чотири. На наш загальний сибірський погляд, незаслужено обділені цим званням ще два — Томськ і Кяхта. Із існуючих зараз чотирьох я не був поки що тільки в Ялutorовську, але не думаю, що він є щасливим винятком. По Тобольську і Єнісейську вже можна замовляти панакхиду. Воістину: назвали історичними, а хай буде що буде. Стан плачевний, забуто-закинутий, принизливий.

Я пропоную новому складу президії Центральної Ради на одному з найближчих своїх засідань розглянути питання про врятування сибірських історичних міст — Тобольська, Єнісейська і Кяхти.

Крім того, є необхідність, не відкладаючи в довгий ящик, а вже в кінці цього року Раді Міністрів РРФСР провести нараду державних органів охорони — виконкомів Рад народних депутатів, Міністерства культури РРФСР, міністерств автономних республік, держархівів і Всеросійського товариства з питань вироблення конкретних заходів покращення збереження, реставрації і використання пам'яток, їх виявлення, обліку і взяття під охорону, та дотримання законів.

Охороною справи не може бути багато. При тому стані, в якому отримали ми двадцять років тому велику спадщину Росії, її може бути тільки мало. Проблеми були і будуть. Але головна проблема тепер — підняти пам'яткоохорону, роботу, підняти реставраційну роботу не просто на позначку вище, не на горобиний крок, яким ми звикли рахувати свої досягнення, а на ту висоту, яка б рішуче вивела нас із становища бідного родича, і поширити на ту широчину, яка б стала народним ополченням в боротьбі проти злочинного безпам'ятства.

Гора Шекавиця (Скавиця, Скавика) височить над Подолом на північний захід від історичного центру давнього Києва — Старокиївської гори, а також Кудрявця і Киселівки. Від них вона відмежовується ярами Глибочицьким — біля підніжжя з півдня-південного сходу, а також Кожум'яцьким, Гончарним та Кудрявським, що йдуть від Старого Києва до Глибочиці. З північного заходу Шекавицю огинає глибокий Юрківський яр¹. Колись у ньому протікав однойменний струмок, що розділяв дві гори — Шекавицю і Лису, від чого, можливо, і південний мис останньої прозвали в народі Юрковицею². Згідно з відомою розповіддю «Повісті временних літ», на горі

Юрій ПИСАРЕНКО

“ЗМІЙНА” ГОРА

Шекавиці жив один із легендарних братів, що заснували місто Київ, — «а Шекеъ сѣдѣше на горѣ, где же ныне зовется Шековица»³.

У свій час М. Марр вказував на генетичну близькість «київської» легенди і книжної розповіді про трьох засновників Вірменії: Куара, Мелтея і Хореана. Внаслідок уважного порівняльно-лінгвістичного аналізу імен героїв цих легенд вчений визнав, що ім'я «Мелтей» відповідає руському «Шек», і прийшов до висновку, що обидва вони означають «змія — дракон»⁴.

Б. Рибаків, розглянувши київську топонімію, у самій назві міста помітив присвійну (від імені Кий) форму як взагалі традиційну для назв руських міст. Що стосується двох братів Кия, то, на думку вченого, дуже важко сказати, чи справді імена дійсних братів перенесені на ці гори (Шекавицю і Хоревицю — Ю. П.), чи, підкорюючись вимогам епічної потрібності, автор сказання від назв цих гір утворив імена міфічних братів?⁵ Останній варіант здається найбільш вірогідним. Але, в такому разі, чому гора названа Шековицею? Спробуємо відповісти на це питання.

Широко відома ще одна літописна легенда, в якій згадується Шекавиця. Це — розповідь «Повісті временних літ» про смерть князя Олега (912): «И вѣступи ногою на лобъ; и выникнувши змиа изо лба, и уклону в ногу. И с того разболѣся и умре. И плакашася людие вси плачем великим, и несоша и погребоша его на горѣ, еже глаголется Шековица; есть же могила его и до сего дни, словеть могила Олѣгова»⁶.

У літописах зустрічається й орієнтація на інше місце захоронення Олега, зокрема Перший Новгородський літопис вказує його в Ладозі. Проте під час археологічних досліджень так званої Олегової могили в Ладозі з'ясувалося, що це поховання належало до обряду трупоспалення і здійснене в IX столітті, а Олег помер, за різними версіями, у 912 чи у 922 роках⁷.

Ще на одне місцезнаходження літописної могили Олега саме у Києві вказував П. Лебединцев. На основі кількох писемних заміток він переконливо довів, що вона розташовувалася не з північного боку Києва — на Шекавиці, навпроти Дніпра, а на західному схилі Старо-

ШЕКАВИЦЯ В СВІТЛІ ІСТОРИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ КИЇВСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

київської височини, навпроти Либеді, поблизу Жидівських (пізніше Львівських) воріт. Появу розповіді про поховання Олега на Шекавиці вчений пояснював невірним тлумаченням одного з авторів літописного зводу відомості про зустріч Юрія Долгорукого з Володимиром Галицьким «на болоньї», біля могили Олега (1150). Очевидно, літописець вирішив, що мова йшла про дніпровську оболонь, яка лежала між Дніпром і Шекавицею. Інші ж згадки Олегової могили дають підстави пов'язувати її розташування з річкою Либіддю, що, за літописом, також мала свою оболонь (тобто дуг, який заливається повінню). Вчений зробив висновок, що Олега поховано у Києві, але не на Шекавиці, а недалеко він колишньої Сінної (або Львівської) площі, приблизно там, де знаходиться університетська обсерваторія⁸. Б. Рибаків припускає, що саме назва гори Шековицею (тобто «Змійною горою») призвела до штучного пов'язання її з Олегом⁹.

Якщо ця думка вірна, то автори наведеного сказання повинні були усвідомлювати якісь моменти, що зближували походження назви гори і образ змії, яка вжалила Олега. Легенда про смерть Олега виявляє міфічне походження. На думку лєнінградських вчених Д. Мачинсько-го і Г. Лебедева, череп коня і змія у легенді — атрибути бога Велеса (Волоса). Шляхом незалежних міркувань такого ж висновку дійшов і автор пропонованих рядків. Змій уособлював одну з функцій цього слов'янського божества як бога потойбічного, підземного світу. У фольклорі часто зустрічається зіставлення того світу зі змієм. У свою чергу, відомі порівняння зі змієм і самого Велеса, зокрема, у давньочеській традиції. Змій, що пожирає людей у казках, — це також, можливо, зображення підземного, замогильного світу. Сам же князь Олег, прозваний у народі Віщим, був, напевно, верховним жрецем дружинного культу Перуна¹⁰.

Як вважає Б. Рибаків, у переказі відбилися протиріччя між князем, що очолював варязьку дружину, і народом¹¹. Підтримуючи точку зору вченого, думаємо, що цей конфлікт легенда зображує згідно з традиціями давнішого індоєвропейського міфу про поєдинок бога грози і його супротивника. На руській основі міф полягав у боротьбі Перуна і Велесо-змія¹². На відміну він першого — бога князівської дружини, другий був, у широкому розумінні, богом руського народу, якому «забезпечував» надходження всіх життєво необхідних благ (бог землеробства і скотарства). Водночас Велес вважався богом замогильного світу.

Уявляється, що відповідно до того викривального завдання, яке виконувала легенда, версія про поховання Олега саме на Шекавиці («Зміїній горі») з'явилися не тому, що її автори не знали топографії давнього Києва, а через їхнє бажання повніше передати атрибутику культу Велеса (Волоса), особливо тісно пов'язану зі змієм. Визначаючи в легенді змієборну основу, відмітимо її своєрідну трактовку, адже перемога цього разу — на боці змії. Усе наведене показує, чому народна фантазія, всупереч історичній дійсності, «поховала» Олега на Шекавиці, яка лежала далеко від головного київського некрополя.

Так пов'язання змії з епічного сказання про Олега із Шекавицею, напевно, свідчить також про зв'язок назви гори з міфологічною традицією і народними змієборними легендами, які почасти пристосовані до київських мікротопонімів. Так, наприклад, з Гадючим яром, що поблизу Кирилівських висот, пов'язували легенду про лютого змія, який жив у відомій тут печері і був переможений Кирилом Кожум'якою¹³. Урочище ж Кожум'яки знаходиться недалеко від Шекавиці.

Беручи початок з надр міфології, мотиви боротьби зі змієм стали тією формою, в яку рядилися події давньої історії. Так, легенда про смерть Олега засвідчує боротьбу двох язичницьких угруповань, що втім, вже відображає певні соціальні суперечності. Згодом змієборні мотиви зустрічаємо у билинах, які, за висловом Б. Грекова, «...історія, що розказана самим народом»¹⁴. Узагальнюючи більш ранній міфічний образ змії, одні з них передають боротьбу з язичництвом у часи князя Володимира, інші

ж у цій істоті зображують язичників-степовиків, що розорили Русь.

Події християнізації своєрідно відбиває билина «Добрина і Змій». У ній є і «стольный Киевград» і «Пучай-река» — Почайна, в якій хрестили киян. Герої — князь Володимир і Добрина; в останньому також бачать історичну особу — рідного дядька Володимира¹⁵. Ім'я змієвої невилітлиці — Забава Путятична, вказує на тисяцького Путятю, соратника Добрини по хрещенню Новгороді.

А ось як у билині змальовується саме язичництво:

*А летит ко Добрыне лота змея,
А лотая — то змея да печерская.*

Найчастіше зустрічається прізвище змія «Горинич», що говорить про його місцезнаходження в горах, з якими, за зауваженням Б. Рибаків, пов'язана вся урочиста частина слов'янської язичницької обрядовості¹⁶. У даному випадку, змію, що живе на горі, названо печерською; це показує, що вона до того ж мешкає у печері. Втім, одні варіанти билини безпосередньо свідчать про це, в інших — житло змії називається звичайно норами¹⁷ (це нагадує наведену печеру в Гадючому яру). На перший погляд здається парадоксальним, що печера, яка за билиною знаходиться в Києві, пов'язана не із загальновідомими печерськими ченцями, а зі змієм — уособленням язичництва. З іншого боку, в цьому немає нічого незвичайного, адже материковий лес київських гір вже з глибокої давнини вважався зручним для будівництва печерних жител. Так, поблизу від Кирилівської церкви досліджено печери кам'яного віку. Знайдені тут археологами кістки тварин, залишки виробництва кам'яних знарядь праці та сліди вогню на камінні, можливо, зустрічалися киянам ще у часи складання київських легенд і пов'язувалися зі змієм-ненажерою, переможеним Кожум'якою.

Відомі пам'ятки печерного будівництва і на Шекавиці. У свій час М. Самойловський відкрив тут цілу систему підземних ходів з нішами, камерами, тунелями. Висота галереї становила 1,65, ширина — 0,8 метрів. На стінах знайдено слов'янські написи і зображення людей¹⁸. Одну печеру на північно-західному схилі гори можна побачити і в наш час. Напевно, ще не так давно вона використовувалась у господарських цілях.

Зважаючи на фрагментарність даних про печери Шекавиці, навряд чи правомірні будь-які остаточні висновки про початкову добу їх існування. Та, позаяк у Києві відомі печери чотирьохтисячолітньої давнини (Кирилівські висоти), можна припустити, що деякі (а може, й шекавицькі) існували і використовувалися киянами вже у дохристиянські часи. У такому разі, вони б повинні виконувати не стільки роль жител, скільки, очевидно, мали культове призначення.

Бог Волос, зображений на славнозвісному Збруцькому ідолі, сидить у досить пригніченій позі і схожий на мешканця печери. У норі (печері) живе і змія, його атрибут, що пізніше став символом всього язичництва. До того ж сама порожняча печери могла мати символіку змії і, тому, розумітися не як звичайне житло, а як те, що моделює замогильне, підземне життя.

На підставі такого погляду на печеру стає

зрозумілим зміст чернечого «подвигу», прагнення живцем «поховати себе» в печері, тут, у безодні, перемагати в бойовищі з бісами, підносячись духом до бога.

Виходячи з цього думаємо, що назва Шекавиці («Зміїна гора») може бути пов'язаною з подібною міфологічною семантикою її печер (змійних нір).

Печери в билині «Добриня і Змій» — місце ув'язнення.

Перемігши Змія, Добриня звільнює з нір Забаву Путятичну і всіх руських полонян:

Говорит Добрыня таковы слова:

— Ай же полона да вы расейскии!

Выходите-тко со нор вы со змеинных,

Як відзначив Б. Рыбаков, ця билина відображає перемогу над язичництвом, над найжорстокішими, кривавими елементами поховального ритуалу і культу богів, котрі вимагали людських жертв¹⁹.

У той же час загальновідомо, що обернення в гуманістичну віру супроводжувалося розправами. Так, про хрещення Новгородського народу згадував з гіркою іронією: «Путята крести мечем, а Добрыня огнем»²⁰, тобто не хрестами хрестили, а, ніби, атрибутами жорстокого язичницького культу. Рішучими були дії й у Києві, де Володимир сказав, що кожен, хто до ранку не прийме нову віру, буде йому супротивний²¹.

Стосовно печер відомо, що вони використовувались як сховища. Так, 1240 року, під час навали монголо-татарських ординців, звіринечкі печери стали останнім притулком ченців Видубицького монастиря. Не менш цікавий той факт, що у західних слов'ян зображення язичницького бога Триглава після хрещення утримувалося в печерах. Перед тим його ідол стояв на найвищому горбі міста Шетіна, та можливість вклонитися йому навіть у печері стає зрозумілою завдяки поясненням, що їх давали самі жреці Триглава: три голови ідола — символ його влади над трьома царствами — небом, землею і пеклом. У зв'язку з цим нагадаємо, що на чотирибічному Збруцькому ідолі зображення Велеса також має тільки три лики²².

Можна припустити, що нори Змія у билині «Добриня і Змій» — це печери, в яких київські язичники шукали порятунку гід обернення в нову віру і звідки їх витягали дружинники. Враховуючи значну кількість печер давнього Києва і складний рельєф місцевості, визнаємо, що завдання такого «звільнення» було б виконати нелегко.

Можливо, віра в недосяжність печер і, отже, в заступництво підземного язичницького бога (Велеса-змії) змусила прийти людей з навколишніх районів і в печери Шекавиці. Але, підкреслимо, це лише припущення.

У зв'язку із зображеннями в билині події християнізації було цікаво звернутися не тільки до Шекавиці («Зміїної гори»), а й до Юрковиці, південного мису Лисої гори. Зіставлене з хрещенням звільнення Добриною від Змія Забави Путятични знаходить паралель із боротьбою зі змієм за визволення царівни св. Георгієм, котрий називався в народі Юрком, що, на наш погляд, можливо пояснює назву згаданого Юрківського струмка і гори Юрковиці.

Таке сусідство Шекавиці і Юрковиці, очевид-

но, також відповідало в народній уяві мотивам змієборних епічних творів, що, думаємо, повинно підтверджувати вірність пов'язання назви «Шекавиця» з подіями билини «Добриня і Змій».

Отже, вважаємо, своєю назвою гора Шекавиця зобов'язана не легендарному Шеку, а, ймовірно, язичницькій символіці своїх печер (змійних нір). Якщо «Шекавиця» насправді відноситься до числа міфологічних мікротопонімів, то це, напевно, свідчить про використання цієї гори киянами як одного з культових місць. Однак для доведення чи спростування цієї гіпотези потрібен час.

ПРИМІТКИ

¹ Лебединцев П. Какая местность в древности называлась Олеговой могилей? Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. — 1879. — Кн. 1 — С. 22.

² Толочко П. Исторична топография стародавнього Києва. — К., 1970. — С. 67.

³ Повесть временных лет. — М. — Л., 1950. — Ч. 1. — С. 13 (далі — ПВЛ.).

⁴ Марр Н. Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси // Известия Академии Истории Материальной культуры. — Л., 1924. — Т. III. — С. 271—272; 275, 276—278.

⁵ Рыбаков Б. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 24—25; прим. 37. — С. 24—25.

⁶ ПВЛ. — С. 30.

⁷ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. — М. — Л., 1950. — С. 109; Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985. — С. 214—215.

⁸ Лебединцев П. Вказана праця. — С. 22—27.

⁹ Рыбаков Б. Обзор общих явлений русской истории IX — середины XIII в. // Вопросы истории. — 1962. — № 4. — С. 37.

¹⁰ Мачинский Д. «Дунай» русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии — Русский Север. Проблемы этнографии и фольклора. — Л., 1981. — С. 127; Лебедев Г. Вказана праця. — С. 215; Писаренко Ю. Мифологичні та історичні риси «Легенди про смерть Олега від коня» // Український історичний журнал. — К., 1986. — № 11. — С. 127—136; Успенский Б. Филологические разыскания в области славянских древностей. — М., 1982. — С. 57—58.

¹¹ Рыбаков Б. Древняя Русь... — С. 50.

¹² Иванов В., Топоров В. Исследования в области славянских древностей. — М., 1974. — 344 с.

¹³ Толочко П. Тайны киевских подземелий. — К., 1971. — С. 79—80.

¹⁴ Греков Б. Киевская Русь. — Л., 1953. — С. 7.

¹⁵ Рыбаков Б. Древняя Русь... — С. 68, 63.

¹⁶ Рыбаков Б. Древняя Русь... — С. 70.

¹⁷ Былины в 2-х т. — М., 1958. — Т. I. — С. 36—56; Былины. — М., 1986. — С. 179—190.

¹⁸ Толочко П. Тайны киевских подземелий. — С. 80; Самойловский М. Хроніка археологічних досліджень Києва з 1917 по 1947 рр. // Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

¹⁹ Рыбаков Б. Древняя Русь... — С. 71.

²⁰ Татищев В. История Российская. — М. — Л., 1962. — Т. I. — С. 113.

²¹ ПВЛ. — С. 80.

²² Костомаров Н. Славянская мифология. — Записки Украинского Наукового товариства в Києві. — К., 1930. — Т. XXXV / Етнографічні писання Костомарова. — С. 209; Любавский М. История западных славян. — М., 1918. — С. 56; Рыбаков Б. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 427, (мал. на 460, 461).

До найвеличніших археологічних пам'яток України належать земляні вали, що тягнуться на десятки й сотні кілометрів. Залишки їх збереглися в Середньому Подніпров'ї під назвою Змійових: за легендою, їх нібито нагорнуло величезне чудовисько — Змій. Ці пам'ятки давно привернули увагу наукової громадськості. Зусиллями істориків-краєзнавців зібрані відомості про розташування валів. Але час та обставини їх виникнення, будова та призначення довго залишалися не з'ясованими.

У зв'язку із зацікавленістю широкої громадськості проблемою Змійових валів та інтен-

Подніпров'ї) або ж накати з поздовжніх і поперечних деревин, які чергувалися ярусами (мал. 3). Аналогічна конструкція характерна для валів городищ IX—XII століть на території західних слов'ян, давньоруських міст Мінська й Новгороду. Вали у вигляді деревно-земляних стін мали висоту в середньому 3,5 і ширину 6—7 метрів. Зовні перед ними знаходилися рови завширшки 5—6, завглибшки 1,5—1,8 метрів.

Під час археологічних досліджень на Київщині (біля Фастова на р. Унаві та Копіївки на р. Здвижі) відкрито селища другої половини I-го тисячоліття до н. е. Вал по лівому березі Дніпра, навпроти Канева споруджений на селищі III—IV століть н. е., під ним у культурному шарі знайдено горщик цього часу (культура

Іван АРТЕМЕНКО,
Микола КУЧЕРА

ЗМІЙОВІ ВАЛИ

сивним їх руйнуванням господарськими роботами Інститут археології АН УРСР (ІА АН УРСР) 1974 року розпочав експедиційні дослідження цих пам'яток під керівництвом співавтора пропонованої розвідки М. Кучери. Уже перші роки дали ряд знахідок. З 1980 року, за дорученням Ради Міністрів УРСР, ІА АН УРСР продовжує їх систематичне вивчення. За цей час завершено картографування пам'яток і проведено розкопки на територіях Житомирської, Київської, Черкаської та Полтавської областей.

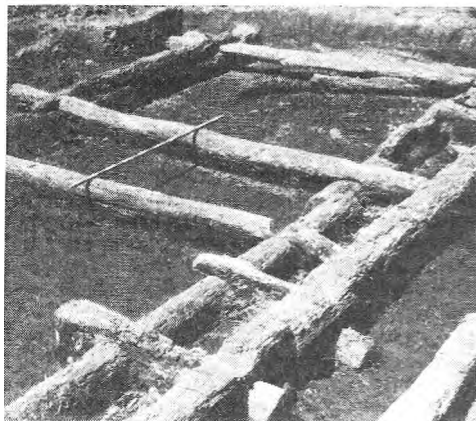
Змійові вали виявилися автономною оборонною системою Середнього Подніпров'я. Залишки їх розташовані на південь і південний захід від Києва між Тетеревом і Россою на Правобережжі, а також вздовж Дніпра і нижньої течії Сули на Лівобережжі. Загальна довжина валів понад 950 кілометрів. Основна їх частина — п'ять ліній, знаходилася на Правобережжі по Віті, Бобрині, Стугні, межириччях Дніпра-Тетерева, Дніпра-Кам'янки і Росі-Гуйви.

У валах відкрито дерев'яну конструкцію двох типів: зрубну і перекладну. Насип скріплювали зруби, збудовані один біля одного в ряд (подібну конструкцію мають і вали давньоруських городищ кінця X—XI століть у Середньому

«київського типу»), біля Сушок його перекриває культурний шар селища VI—VII століть н. е.; тут же досліджено напівземлянкове житло цього часу («пенківська культура»). Селище VI-VII століть перекрите валом вздовж Сули біля В'язівки Лубенського району Полтавщини. В цьому ж районі під земляним заповненням на дні рову виявлено уламки кераміки XI-XII століть. У двох валах на річці Ірпінні біля Бишева Макаріївського району Київщини знайдено уламки глиняних посудин X-XI століть, а по лівому березі Стугни західніше Василькова Київської області — сокиру кінця X — початку XI століть. У двох місцях (на Стугні біля Заріччя Васильківського району Київської області та Ірпені неподалік Ходоркова Попільнянського району Житомирщини) одержано стратиграфічні розрізи валів разом з культурним шаром давньоруських селищ. В обох місцях культурний шар XI — першої половини XIII століть поширюється до них, але під ними його немає; під час заснування селищ в XI столітті згадані пам'ятки вже існували.

На поселенні біля Ходоркова відкрито велику господарську яму XII — першої половини XIII століть: у цей час вал як оборонна споруда вже не функціонував. Розкопками встановлено, що вал по лівому березі Дніпра біля Сушок використовувався для господарських потреб жителями поселення в XIV столітті. Під пізнішою пам'яткою по лівому березі Росі, поблизу Стеблева Корсунь-Шевченківського району Черкащини, відкрито культурний шар селища XI — початку XII століть. Біля райцентру Рокитного Київської області цим валом перерізаний більш ранній, що продовжується через Білу Церкву західніше до Гуйви. Тут, біля Стеблева серед залишків пожежі дерев'яних конструкцій знайдено залізний ніж давньоруського часу. Очевидно, загублений у період будівництва, він вказує на давньоруське походження пам'ятки.

На підставі знайдених речей, розкопок залишків різних селищ на трасі валів (більш давніх, що знаходяться під ними; синхронних, що існували біля валів; більш пізніх, культурний шар яких перекриває вали і заповнює їх рови), вивчення конструкції оборонних споруд та дослідження городищ встановлено, що Змійові

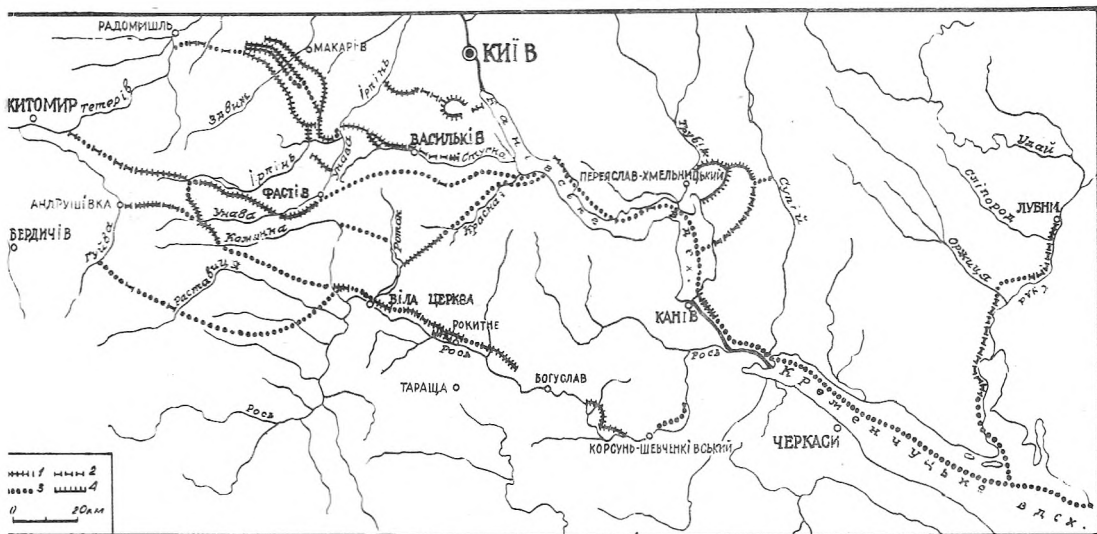
вали збудовані Давньоруською державою — основна частина в кінці X — першій половині XI, а у нижній і середній течії Росі — в XII століттях.

Змійові вали відігравали важливу роль у захисті Київщини від печенігів, які в другій половині X століття посилили напади на Давньоруську державу і неодноразово підступали до Києва та інших міст Середнього Подніпров'я. У зв'язку з цим, як свідчить літопис, 988 року Володимир Святославич розпочав будівництво фортець по лівих і правих притоках Дніпра — Десні, Остру, Трубежу, Сулі, Стугні¹. При цьому Змійові вали не згадуються, можливо, до їх будівництва ще не приступали, або ж літописець не був обізнаний в деталях оборонних заходів. Але на них звернув увагу іноземець-місіонер Брунон, який 1008 року перебував у Києві і в листі до германського імператора писав, що для захисту від кочівників Володимир Святославич оточив свою державу дуже довгою і дуже міцною огорожею.

Будівництво валів на Правобережжі Дніпра продовжувалося і за часів Ярослава. З літопису відомо, що 1032 року² південну межу Київської Русі в Середньому Подніпров'ї перенесено із Стугни на Рось. Крайні південні вали між Россю і Гуйвою не могли виникнути раніше 1032 року.

загрозу для Середнього Подніпров'я і столиці Русі — Києва. До цього київські князі з озброєними дружинами та «воями» відстоювали інтереси Русі далеко за межами Подніпров'я. Відшукати ж печенігів у степу і завдати поразки на їхній території було важко. Вони перебували на першій стадії кочування, не маючи постійних зимників та літників, пересувалися разом із сім'ями та стадами на нові місця в пошуках сезонних пасовиськ³. Самі ж печеніги могли у будь-який час вторгтися на територію Русі. Їх легко озброєна кіннота мала перевагу в швидкості та мобільності, а це дозволяло кочівникам застосовувати своєрідну тактику маневрування, несподівано з'являтися біля населених пунктів для пограбування, облоги міст з метою одержання викупу. Незалежно від наслідків цих виправ, кочівники з такою ж поспішністю поверталися в степ, уникаючи збройних сутичок і переслідувань.

Отже, вести боротьбу з печенігами звичайними засобами було нелегко. Будівництво фортець також не вирішувало справу — їх потребувалося дуже багато. Крім того, фортеці необхідно укомплектувати військовими гарнізонами, а для утримання — заснувати поселення. Все це вимагало значного часу, вирішення цілого комплексу завдань, пов'язаних із заселенням нових районів, їх господарським освоєнням

Змійові вали становили основу оборони Середнього Подніпров'я. По Сулі й лівому березі Дніпра, по Віті-Бобриці й Стугні, межи річчях Стугни-Ірпеня та Ірпеня-Тетерева в їх лінії розташовані залишки ранніх давньоруських фортець — городища, на яких є культурний шар кінця X—XI століть. Далі від Києва на Правобережжі, південніше Стугни — на широкому фронті між Дніпром-Тетеровом та Россю-Гуйвою знаходяться поодинокі городища або й зовсім їх немає. На цих напрямках захисні функції виконували лише Змійові вали.

Стратегічна роль цих споруд тісно пов'язана із зовнішньо-політичними і внутрішніми факторами розвитку Давньоруської держави. Печеніги були першими ворогами, які становили

тощо. В умовах термінового оборонного будівництва найефективнішим засобом захисту краю виявилися Змійові вали. Глибокошелювані лінії зупиняли кінноту печенігів і зводили нанівець тактичні плани ворога.

Змійові вали виправдали своє призначення. Уже в кінці X століття вторгнення печенігів на Київщину припинилося, хоча ворог продовжував кочувати біля південних кордонів Русі. Лише в 1036 році печеніги здійснили останній напад на Середнє Подніпров'я і були вщент розгромлені під стінами Києва. Після цієї поразки їх залишки відкочували в Подунав'я і вже не загрожували Русі. Змійові вали втратили стратегічне значення. Вони порозвалилися і більше не відновлювалися. В кінці XI і XII століть

Після публікації статті Олеся Силина «Останній квартал старого Хрещатика» (1987, № 4, с. 24—27) редакція одержала багато листів-відгуків.

Хрещатик є не тільки окрасою Києва, але й частиною його історії, входить до охоронної зони і будь-яка зміна його архітектурного обличчя є порушенням закону. Це історія нашої культури, мистецтва, нашої революції.

А дивом збережені від двох воєн свідки історичних подій вже самі по собі недоторканні, хоч би з точки зору патріотичного виховання підрастаючого покоління.

На мою думку, необхідно зберегти первісний вигляд кварталу між вулицею Леніна і бульваром Шевченка, дбайливо, на науковій основі відновити те, що дійшло до нас, і відтворити втрачене за старими фотографіями й архівними кресленнями.

Тим, хто, посиляючись на великий відсоток амортизації старих будівель, наполягає на їх знесенні, хочу нагадати, що існують будівельні норми на технологію посилення кам'яних конструкцій, які дозволяють продовжити життя і більш пониженим спорудам. Бажаючих може ознайомити.

Віктор КАПАЛЕТ, заступник голови секції містобудівництва і архітектури Київської міської організації Товариства.

Виступ О. Силина «Останній квартал старого Хрещатика» змушує повернутися до історії питання. З 1982 року триває дискусія про долю цієї частини головної вулиці древнього міста. Переважна більшість (80 відсотків) широкої громадськості, зокрема вчених, висловилися проти реконструкції старого кварталу, за його ремонт і реставрацію. Втім, всупереч волі загалу, питання вирішується келійно.

Квартал як пам'ятка містобудування становить історико-культурну цінність, ставши єдиним повністю збереженим відрізком старого Хрещатика після зруйнування вулиці німецько-фашистськими окупантами. Споруди кварталу зведено за проектами відомих архітекторів другої половини XIX століття В. Ніколаєва, О. Шілле, Л. Бенцеля та інших.

У «Матеріалах до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» (випуск 3, 1985) чорним по білому написано, що архітектурне обличчя сучасної вулиці Хрещатик являє собою органічне поєднання споруд минулого й нинішнього століть. В його забудові вирізняються особливо цінні споруди й ансамблі, які можна віднести до пам'яток архітектури, і будівлі фонові, що забезпечують середовище функціонування та сприйняття перших.

Невже цього мало?! Адже це наказ архітекторам зберегти старий квартал Хрещатика.

Віталій КОВАЛЕНКО, громадський інспектор.

Останній квартал

літопис неодноразово згадує їх як уже не функціонуючі оборонні споруди. У другій половині XI століття в Причорноморських степах з'явилися торки, а за ними половці. Рятуючись від половців, частина торків перейшла на бік Русі й була поселена в Пороссі та Переяславщині. Торки перетворилися у васалів давньоруських князів і мали завдання охороняти Середнє Подніпров'я. Для них збудовано цілу мережу нових фортець.

Обстановка загострилася у другій половині XII століття, коли половці знову почали розоряти Середнє Подніпров'я. Через феодалську роздробленість Русі кожне князівство відбивалося од половців власними силами. В цей час київські князі збудували Змієвий вал по Росі для зміцнення безпеки торків, які займали значну питому вагу у військовому потенціалі.

В цілому будівництво Змієвих валів — глибоко продумана акція, вона диктувалася

вимогами часу і проводилася у періоди крайнього загострення небезпеки з боку кочівників.

ПРИМІТКИ

¹ ПСРЛ. Іпат'євская летопись. 1662. — Т. 2. Стб. 106.

² Там же, стб. 137.

³ Плетнева С. Закономерности развития кочевнических обществ в эпоху средневековья // Вопросы истории. — 1981. — № 6. — С. 51.

ІЛЮСТРАЦІЇ

План Змієвих валів: 1 — вал; 2 — сліди валу; 3 — приблизний напрямок валу; 4 — городища ранньозалізного віку в лінії Змієвих валів.

Залишки зрубної конструкції. Вал у заплаві р. Ірпін біля смт Бишів Макарієвського району Київської обл.

В теперішньому вигляді останній квартал старого Хрещатика справді служить киянам. Порівняйте густоту натовпу на ньому і в будь-якому іншому місці вулиці — одразу видно, де людям «тепло», зручно і приємно.

Зміна забудови виправдана тільки в тому разі, якщо нова не поступиться їй здатністю бути сценою вируючого столичного життя, служити різноманітним людським запитам, а не помпезності чи інтересам якихось установ.

Борис ПОДКОЛЗІН, екскурсовод.

«Білі плями» історії, «білі плями» культури народжують «білі плями» моралі. Це невблаганий закон, внаслідок якого склалося катастрофічне становище для багатьох пам'яток Києва. Руйнуються будинки Булакова по Кудрявській і Воздвиженській вулицях, Шолом-Алейхем — по Червоноармійській, готель «Театраль-

лиці, годі шукати історичної логіки.

Одне слово, у ГоловаПУ та деяких інших проектно-командних установ нема головного — любові до історії рідного міста. То чи мають вони право вирішувати його майбутнє?

Микола Біляшівський, молодий вчений.

Для мене цей квартал — показник культури і дотримання законності в Києві. Його майбутнє покаже, хто ж ми — цивілізовані люди чи дикуни. А стурбований тому, що це майбутнє й моїх доньок.

Олег ЗИМЕНКОВ, робітник.

Охоче вірю, що відреставрувати сьогодні складніше, ніж звести на цьому ж місці щось нове. Але ж хто порахує моральні збитки від того, що новітнім варварством обіднено буде ще один зв'язок з нашим минулим? І це — в час революційної перебудови нашого суспільства, коли поняття ду-

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ голові Київського міськ- виконкому Герою Со- ціалістичної Праці ЗГУРСЬКОМУ В. А.

«ПУ» постійно приділяють увагу охороні історико-культурної спадщини столиці Радянської України. Лише торік з'явилися публікації О. Силина «Загрожують «реставратори» (№ 1, с. 43); Ю. Асєєва «Коли ж побудовано Софію Київську» (№ 2, с. 30; № 3, с. 24); М. Брайчевського «Протиріччя пристосування» (№ 2, с. 51); В. Ременникова «Що охоронятимемо?» (с. 53); «Плекаймо неповторність міста. Прес-конференція «ПУ» (№ 3, с. 36); Г. Кисляка «Вулицю Карла Лібкнехта» (№ 4, с. 22); О. Силина «Останній квартал старого Хрещатика» (с. 24); А. Реутова «Споруда раннього класицизму» (с. 27).

старого Хрещатика

ний» — по Леніна. Залишаються, в кращому разі, копії, макети натуральної величини — як будинок-музей М. Заньковецької. Зникають не лише окремі споруди, а й цілі квартали, недосліджені пласти культури.

Характерна й доля останнього старого кварталу Хрещатика, з яким пов'язане сузір'я імен і подій, що залишили яскравий слід в історії.

Олександр ПРИЙМА, архітектор.

Пишу Вам як киянин з діда-прадіда. І пишу з великого сорому за рідне місто, у якому орудують недолугі зодчі, позбавлені як історичної пам'яті, так і елементарної здатності до співпереживання. Особливо боляче відчув увесь трагізм становища київської спадщини, прочитавши статтю О. Силина. Все у ній обгрунтовано науково, виражено з точки зору моральності, соціальної справедливості, але боюсь, що для ГоловаПУ бездоганні докази відомого фахівця абсолютно... безпідставні. Бо у людей, котрі прагнуть знищити художній образ історичної ву-

ховності, історичної пам'яті набули нових вимірів і звучання, коли на повен голос заявила про себе громадська думка, яка, судячи з виступів у міській пресі, рішуче проти.

Вважаю, що єдиним виходом мусить бути саме те, що пропонує О. Силин — реконструкція історичного кварталу із створенням на його основі історико-освітнього осередка. Переконалий, що якби серед киян було проведено референдум із цього питання — більшість підтримала б.

І тому, коли до історичних будинків усе ж таки під'їдуть бульдозери, громадяни Києва сприйматимуть їхню появу цілком однозначно — як ляпас перебудові, ще одну локальну перемогу одного з численних бюрократичних відомств, що, за словами В. Распутіна, звикли за роки стагнації поводитися на своїй землі, наче в окупованій країні. Але всім серцем хочу вірити, що часи «временщиків» минули, й історична пам'ять, громадська думка і здоровий глузд цього разу, врешті, переможуть.

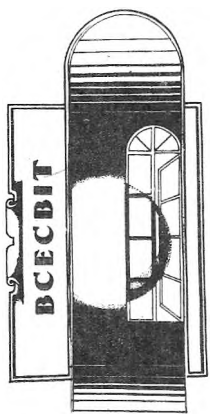
Максим СТІХА, кандидат фізико-математичних наук.

Зачіпались важливі питання виявлення, облікування, збереження та реставрації як окремих пам'яток, так і містобудівних ансамблів. На жаль, ці виступи «ПУ» Київського міськрадою обійдено мовчанням. ГоловаПУ (заступник начальника В. Коломійець) та головне управління культури міськвиконкому (начальник М. Безверхий) відгукнулися лише на публікацію матеріалів прес-конференції «Плекаймо неповторність міста», але так і не дали конкретних відповідей на принципово поставлені проблеми. Така реакція, точніше її відсутність, непокоїть «ПУ», читачів, а також численну громадськість, оскільки йде всупереч вимогам гласності і демократизації.

Як стало відомо, у червні сесія Київської Ради народних депутатів планує обговорити питання про стан охорони і використання пам'яток міста. Сподіваємось, публікації «ПУ» не залишаться поза Вашою увагою і будуть розглянуті депутатами.

З повагою

редакція
«ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ»

Торік, під час традиційних днів Флоренції в Києві італійські гості, і серед них архітектор Джузеппе Чіні — співробітник Відділу красних мистецтв Флорентійського муніципалітету, знайомлячись з історико-культурним надбанням столиці Радянської України, відвідали, зокрема, Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей», зустрілися з ученими Науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури, журналістами «ПУ».

«МОЖЛИВО»

— Яка доля всесвітньовідомих скульптур з каррарського мармуру? Чи експонуються вони просто неба?

— Усі оригінали нині у музеї, а на майданах виставлені лише їхні копії. Проте, крім руйнації від дії природно-кліматичних умов, художньо-мистецькі шедеври дуже терплять від численних «споживачів римської культури» — іноземних туристів. Услід за Венецією, яку 1987 року оголосили закритим для їх нашествия містом, Флоренція заборонила розміщувати на своїй території нові американізовані харчевні типу «фаст-фуд», щоб бодай у такий засіб обмежити потік «нових гуннів».

— Будь ласка, кілька слів про реконструкцію історичних міст Італії.

— У нас вони поділені на категорії. Для прикладу: категорія А — історичний центр, де будь-яке будівництво категорично заборонене. Категорія Б — квартали, в яких допускаються втручання за спеціальним дозволом. Зрозуміло, отже, що чим далі від категорії А, тим менше значення історично складеної забудови.

Пам'ятками середньовіччя опікується спеціальний відділ, який розглядає питання їх підтримання у тому стані, в якому вони дійшли до наших днів. Йдеться виключно про їх консервацію й аж ніяк не відновлення.

— Яка тут технологія?

— В Італії працюють групи спеціалістів, які ведуть розробки в галузі створення імітаційних матеріалів для врятування пам'яток, що руйнуються. Випускає їх фірма «Монд Едіссон», а якість контролює спеціальна комісія, відповідальна за використання матеріалів для реставрації. На цьому ж спеціалізуються також деякі приватні компанії, дії яких координує міська влада.

— Чи свідчить це про престижність професії реставратора?

— Аж ніяк. Престижніша професія архітектора, який не втручається в реставрацію.

— Яка позиція фахівців щодо втрат в історичній зоні? Відтворення чи макетування?

— Тенденція останніх років — не займатися підробками-реконструкціями. Звільнена територія використовується здебільшого під нову забудову. На превеликий жаль, не найкращої якості.

— Проблеми, пов'язані із збереженням і

передачею в належному стані майбутнім поколінням історико-архітектурної спадщини міста Флоренції, спільні для всіх країн з історичним минулим і часто є предметом широких і гострих суперечок, що стосуються теорії та методології реставрації. Остання набуває все більшого розвитку, починаючи з 70-х років...

— Пробудження загального інтересу до археології та творів мистецтва, які дійшли до нас з минулого, спостерігається вже у другій половині XVIII століття, після сенсаційних археологічних знахідок у Геркуланумі (1719), Помпеї (1748) та публікації праць Вінкельмана, Менгса і Лессінга. Відкривши поєднання ідеальної краси й гармонії в шедеврах грецького класичного мистецтва, вони не тільки рекомендували митцям своєї епохи наслідувати їх, а й ратували за прищеплення сучасникам поваги до художньої спадщини грецької й римської античності, яку ідеалізували як міфічний «золотий вік».

Невипадково Лессінг у 1766 році присвятив свою ґрунтовну монографію з неокласичної естетики мармуровій групі «Лаокоон», знайдений на Есквілінському пагорбі в Римі і довільно реставрований Анджело де Монторсолі у першій половині XVI століття.

Інтерес до відродження і реставрації археологічної спадщини та історичних пам'яток особливо активізувався після появи робіт Віолле-ле-Дюка, який, однак, надавав реставрації романтичної інтерпретації, дуже прагнувши зберегти складові частини твору, втрачені елементи якого відновлював на власний смак і розсуд. Такий підхід зумовив появу двох різних теорій (на жаль, часто використовуваних архітекторами нижчого за Віолле-ле-Дюка рангу): «реставрації відновлювальної», коли відновлюється тільки та частина будівлі, яка вважається оригінальною або репрезентативною, а пізніші історичні нашарування прибираються. Друга, не менш горезвісна теорія — реставрація з «фантазією», за якою цілком довільно спочатку зносять, а потім реконструюють, часто без використання будь-якої спеціальної історичної документації. Так ігнорується сам принцип збереження і передачі наступним поколінням того, що залишилося. Саме ця тенденція (коли принцип «як було і де було» трактується довільно з виключно спекулятивною метою)

продовжувала панувати в Італії — і не тільки, а й за кордоном — аж до другої половини ХХ століття.

У цьому зв'язку пригадується реконструкція Кносського палацу на Криті, виконана на свій розсуд Артуром Евансом на початку століття, реконструкція історичних кварталів Флоренції, в районі Понте Веккйо, зруйнованих під час війни, реставрація фінського замку Хамен Ліна, де за фантазією шведа Зігурда Курмана ре-

значне зростання інтересу до охорони історичної і мистецької спадщини країни...

— При цьому висувалися вимоги покласти край свавільній інтерпретації окремих «реставраторів» і грубій спекулятивній підприємливості приватних компаній та виробленню нових теорій і методологій реставрації. 1963 року Чезаре Бранді видає відому монографію «Теорія реставрації». К. Ческі і, нарешті, 1972 року Міністерство народної освіти розсилає всім

ЄДИНИЙ СПОСІБ...»

конструйовані готичні склепіння із залізобетону.

Ці тенденції, завдяки неоакадемічним переспівам пост-модерністських теорій, одержали новий імпульс у наші дні. Це видно, наприклад, на досить популярному проекті професора Паоло Портогезі, запропонованому для «реставрації» Нижньої фортеці Флоренції, збудованої Антоніо да Сангалло-молодшим 1533 року. Професор Портогезі, віддаючи належне історії і «генію творця», пропонує передусім послідовно вилучити всі історичні нашарування всередині фортеці, які з'явилися протягом наступних чотирьох століть, — з тим, щоб опісля реконструювати довкола вілли Медічі (єдина споруда комплексу, гідна збереження) цілий ряд павільйончиків і тінистих алей у псевдоготичному стилі, котрі не тільки далекі від принципів коректної реставрації, а й нагадують декорації театру оперети або примарні конструкції американських діснейлендів.

— У 60—70-х роках в Італії спостерігалася

управлінням культури в Італії нову «Хартію реставрації», в якій визначено загальні, обов'язкові для всіх критерії збереження та реставрації старовини. Цим скасовувалися директиви 40-річної давності (Італійська хартія реставрації 1931 р. та Інструкції по реставрації пам'яток від 1938 р.).

Нема сумніву в тому, що цей патріотичний порив сприяв, нехай навіть мінімальною мірою, внесенню чіткості в широкі і важливе питання охорони спадщини минулого.

Сьогодні було б безглуздо займатися реставрацією «Ніки Самофракійської» за тими критеріями, якими користувався Анджело де Монторсолі у своїй роботі над «Лаокооном», віднині вважається загальноприйнятим, що твір мистецтва повинен зберігатися саме в тому стані, в якому він дійшов до нас, зі всіма наступними нашаруваннями. А отже, в справі реставрації єдино справедливим моментом є історичне нинішнє при категоричному виключенні будь-якого відновлення, спрямованого на реконструкцію уявного первісного вигляду пам'ятки, на шкоду всім наступним вдалим нашаруванням.

— Отже, виробився єдиний підхід?

— Ні, в останні роки розвинулися два різні методологічні підходи до цієї проблеми, які викликали бурхливі дебати. Їх репрезентують два корифеї реставрації: Паоло Марконі, завідувач кафедри реставрації пам'яток Римського університету, і Марко Децці Бардескі, викладач такої ж кафедри Міланського політехнічного інституту.

З одного боку, школа реставрації, базуючись на найсучасніших технологіях, виступає за підтримання пам'ятки в тому стані, в якому вона дійшла до наших днів, із збереженням усіх нашарувань і реставрацій, яким її піддавали. В цьому плані ведеться, наприклад, полеміка відносно розчищення фресок Мікеланджело в Сікстинській каплиці.

З іншого боку, існує гнучкіша концепція реставрації, за якою, з метою органічнішої вірогідності, підтримання пам'ятки слід підпорядковувати «контексту» міста, в якому ведеться реставрація, звільняючись од невідступного суму за минулим, коли, як це було прийнято у 70-ті роки, намагалися «розбавити» міський пейзаж древніми руїнами.

Невипадково той же Чезаре Бранді в своїй монографії 1963 року розмежував так звані

промислові об'єкти, метою реставрації яких є відновлення їх цілком функціонального призначення, і власне твори мистецтва, в яких переважає не функціональний аспект, а історико-естетичний. Такий диференційований підхід стосується передусім архітектурних пам'яток, котрі мали раніше функціональне призначення. Нема сумніву в тому, що деякі з них в силу своєї реальної суті, функцій, виконуваних протягом часу, історичного контексту перетворилися на предмет «поклоніння», а отже, на них стали можливими тільки такі роботи, котрі сприяють збереженню і передачі в недоторканому вигляді наступним поколінням усіх історичних характеристик пам'ятки в тому вигляді, в якому вони дійшли до нас (як, скажімо, дзвіниця Джотто, палац Веккіо, площа св. Петра, Софійський собор та інші).

Однак, може існувати цілий ряд інших споруд, котрі становлять не меншу історичну цінність, умови зберігання яких і сучасне функціональне призначення не дозволяють вдаватися до такого категоричного способу, щоб уникнути перетворення їх на «історичні руїни», власне від яких сама реставрація повинна б їх порятувати. До таких належить, наприклад, реставрований нині «Будинок Соргане». Мова йде про комплекс кононад, що зберігся з XIII століття, проте дуже пошкоджений людьми і часом. У внутрішньому дворикі, який сягає XVII століття, привертає увагу прекрасна лоджія з колонами і консолями світлого каменю. Деякі колони добре збереглися, інші — повністю зруйновані, а замість третіх, котрі зникли або пограбовані, стоять дерев'яні стовпи. У такому ж стані перебували й опорні консолі. Під час робіт укріплено і реставровано передусім уцілілі елементи, потім замінено ті, що не підлягали відновленню або ж зникли, — на нові, які мали техніко-типологічні характеристики оригіналів, але чітко сприймалися як копії.

Інший приклад. У палаці Вівареллі-Колона XVI століття по вулиці Гібелліна ми зіткнулися з іншою проблемою при реставрації кам'яних вікон. У першій половині XX століття вже були реставровані тимпани і підвіконня: зруйновані

елементи з каменю зачищені; окремі, замінені ледь філірованим цементним розчином, у свою чергу, стали повністю непридатними. Нам здалося, що нема рації зберігати для нащадків наслідки такої поганої реставрації і тому, ґрунтуючись на вірогідних кам'яних рельєфах, ми працюватимемо над тим, котрі ще можна відновити, користуючись для цього подібним матеріалом для відтворення тих елементів, які загинули під різцем реставраторів 50 років тому.

І, нарешті, хочеться розповісти про реставрацію стаєнь Віллі Строцці, збудованих 1885 року Джузеппе Поджі на місці старих і призначених для Політехнікуму Моді (філіал Нью-Йоркського технологічного інституту). Тут ми зіткнулися з проблемою обов'язкового збереження історичної пам'ятки, котра перебувала в занедбаному стані, та її пристосування до потреб, повністю відмінних від попередніх. Крім цього, споруда вкрай постраждала під час війни і після неї — 1954 року, коли власники розгородили її на невеликі приватні квартири і знесли закриту галерею з терасою, призначену для екіпажів, а натомість збудували склади і гаражі. Проект передбачає вилучення всіх перегородок всередині приміщення з подальшими роботами для пристосування його з іншою метою, консерваційну реставрацію невеликої каплиці XVI століття і тих частин споруди, які збереглися, заміну гаражів 50-х років. Роботи провадитимуться нелегко, в умовах серйозної державної кризи, при сучасній структурі, яка, перегукуючись з попередньою, також не визнає ні букви, ні духу часу, в якому ми працюємо.

Такий спосіб поведінки з історичними пам'ятками не принесе радощів прибічникам інтегральної консервації і, перефразовуючи монолог Гамлета над черепом Йорика, можна сказати: «Можливо, існує більше методів реставрації, аніж їх може охопити людський розум». Бодай мінімум гнучкості в теорії і практиці, — можливо, єдиний спосіб розумно вирішити проблеми, пов'язані із збереженням нашого минулого.

— Поділіться, будь ласка, своїми враженнями від Києва. Чи познайомилися ви з його пам'ятками? Які зауваги щодо їх реставрації?

— Ми у Києві всього три дні. Згодьтеся — це вкрай обмаль для знайомства з таким прекрасним і гостинним містом. За цей час у нас, на жаль, склалося досить поверхове враження. Проте зовнішній вигляд пам'яток дає підстави зробити висновок: виконана робота може бути оцінена високо. Стосовно технічного боку, то ми недосить ознайомлені з реставрацією київських пам'яток архітектури. Дещо краще обізнані із збереженістю шедеврів мистецтва з металу у Музеї історичних коштовностей УРСР. Тут високохудожні твори, завдяки зусиллям реставраторів, експонуються в прекрасному вигляді. В цьому напрямі, безперечно, нам потрібний обмін досвідом.

Щодо реставрації пам'яток живопису, то слід проаналізувати ваш метод відновлення й дописування втрачених елементів, хоча це вже теорія реконструкції.

— Дякуємо за увагу до нашого видання і цікаві відповіді!

Бесіду вела Надія ЦІСИК.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Мікеланджело. Давид. Деталь.
Понте Веккіо і палац Веккіо.

ОНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЗАБУДОВИ

ДОСВІД УГОРЩИНИ

*Чимало комплексів історичної забудови в містах України сформувалися на межі XIX — XX століть. Їхню художню цінність далеко не завжди враховують у проектах реконструкції, хоча вже сьогодні зрозуміло, що з часом вона неухильно зростає. Ці, а також інші проблеми з успіхом вирішують реставратори Угорщини, про що вже йшлося на сторінках *квартальника* (1987, № 4, с. 20). На прохання читачів подаємо ширшу публікацію.*

Численні проблеми охорони, реставрації та використання пам'яток архітектури неможливо розв'язати ізольовано, без поєднання з загальними завданнями реконструкції міст. Регенерація і сучасне будівництво є двома сторонами єдиного процесу. Тривалість і безперервність розвитку поселення призводить до того, що архітектурний ансамбль (у найширшому розумінні) на певному етапі стає динамічною системою, що розвивається, змінюється, доповнюється новими елементами.

На думку відомого дослідника Ю. Ранінського, наукова проблема спадкоємного розвитку історично сформованого архітектурного ансамблю виникла на зламі XIX — XX століть і набула гостроти наприкінці 50-х — на початку 60-х років, після другої світової війни. В тодішній архітектурі він відзначив тенденцію витіснення старого новим¹.

Фахівці визнають, що реконструкція центральної частини ряду угорських міст, зокрема Веспрема, призвела до порушення традиційного силуету, змінила давнє планування вулиць². Вказується також на певний схематизм перших проектів реконструкції давніх центрів. Угорський архітектор і вчений Імре Перені переконаний, що морфологічну єдність Будапешта порушили забудова околиць одноманітними комплексами десятиповерхових будинків та аналогічне оновлення деяких центральних районів³.

У другій половині 60-х років, усвідомивши небезпечність радикальних втручань у історичну тканину, архітектори республіки розробляють проекти реконструкції міської забудови з урахуванням її культурної та естетичної цінності.

Реалізації цього сприяють ретельні передпроектні дослідження, прагнення до спадкоємного розвитку ансамблевих структур навіть при їх значній трансформації.

Значних змін зазнав, наприклад, один з кварталів між центром та новобудовами Сексарда. На його території розмістилася група споруд, яка, за задумом архітекторів, покликана виконати роль перехідного елемента. Найбільшу восьмиповерхову будівлю розташували якомога далі від історичної забудови, на периферії кварталу. Решта будинків утворює мальовничу об'ємно-просторову композицію, масштабом споруд і їх елементів співзвучну старій архітектурі. Просторова організація комплексу, створена за принципом групової системи забудови, чітко визначена і композиційно завершена.

Розповсюджена в 60-х роках стратегія трансформуючого оновлення історичної забудови сьогодні застосовується зрідка. При розміщенні нових систем угорські спеціалісти намагаються використовувати традиції місцевої архітектури. Так, вигляд п'ятиповерхових житлових будинків, що з'явилися у центрі Залаегерсега, збагачено похилими завершеннями об'ємів, що викликають асоціації з формами покрівель старих будинків.

Особливої актуальності набуває проблема композиційного включення нових елементів без порушення усталеної системи просторової організації. Відтак сучасне будівництво орієнтується на збереження або відновлення цілісності та художньої своєрідності історичної забудови. Прийом, коли нові будівлі зводять на місці втрачених, широко розповсюджений у практиці реконструкції міст УНР, його з успіхом запроваджують і за межами країни, що відзначалося на конгресі ІКОМОС у 1972 року.

Досвід композиційного контакту у локальних межах старого з новим дозволяє простежити спадкоємний розвиток ансамблів, а сучасним зодчим творити необхідну єдність пропорційного, масштабного, ритмічного ладу забудови. Невипадково практика оновлення старовинних міст Угорщини 60-х років була спрямована на те, щоб «розчинити» сучасну архітектуру в історичному оточенні, зробити її малопомітною. Це зумовило появу концепції, за якою перевага віддається зведенню на місці втрачених будинків споруд нейтральної архітектури⁴.

70—80-ті роки, позначені новими тенденціями, засвідчили збагачення засобів виразності, гнучкості художньої мови архітектури. Значно зріс інтерес до архітектурно-мистецьких

традицій, виникла можливість по-сучасному інтерпретувати традиційні художні концепції. Для досягнення композиційної єдності широкого використання набув принцип повторення цілого в його частинах. Приміром, у Будапешті район фортеці Вар 1970 року збагатився новою спорудою, органічно поєднаною з оточенням, зважаючи на цілком сучасне архітектонічне вирішення її нижньої частини. Архітектори З. Фаркашді та А. Кеннеші використали композиційну тему, властиву старовинному ансамблю, — високий дах, вкритий черепицею. На протиставленні горішнього долішнього побудував композицію, що заповнила розрив вулиці Урі, архітектор Л. Хорват.

Угорські майстри прагнуть відтворити лише деякі, головні риси історичного оточення. Інтерпретація старих концепцій архітектурної форми дозволяє, не вдаючись до стилізації, спадкоємно розвивати історичний ансамбль.

Чудовим зразком гармонійного сполучення різних за часом елементів міської забудови є готель «Хілтон» у Будапешті¹, обсяги, силует, пластику, деталі фасадів якого розроблено з творчим урахуванням історичного оточення без будь-якої стилізації. В архітектурі готелю своєрідно інтерпретовано художні ідеї середньовіччя: підкреслену вертикальну спрямованість форм, контрастне зіставлення горішніх та долішніх елементів, виразну пластику обся-

гів. Художньо-композиційну тему, співзвучну розташованим поруч середньовічним культовим будівлям, які переважають у силуеті історичного центру угорської столиці, утворюють вертикальні стрічки еркерів. Золотисте дзеркальне скло відбиває окремі фрагменти мальовничого середовища. Важливу композиційну роль відіграють також відкриті темні мідні покриття похилі стіни верхніх поверхів готелю, які імітують традиційний дах. Паралельно із зведенням шести поверхів південної та чотирьох — північної частини комплексу йшла робота по консервації та реставрації цінних пам'яток минулого, які безпосередньо входять до його складу. Угорські реставратори лише зафіксували, законсервували їх без будь-яких спроб відновити первісний вигляд, виключення склала лише ніби підсилена цим контрастним зіставленням з су-

часністю відбудована (габарити та загальний силует збереглися) сучасними матеріалами вежа Міклоша.

Поруч з малоповерховими середньовічними комплексами у Будапешті та інших містах Угорщини є великі райони, сформовані наприкінці XIX — на початку XX століть. Тут переважає регулярна система планування, зростають розміри кварталів, довжина вулиць, підкреслена композиційна роль наріжних будинків. Своєрідність пластичного та колористичного моделювання окремих фасадів забезпечує складну ритмічну організацію системи забудови, характерної для цього періоду еволюції містобудівної культури.

Оновлюючи таке середовище, угорські архітектори майстерно враховують особливості його художньо-образного ладу. Один з яскравих прикладів — адміністративно-житлова споруда на розі вулиць старого кварталу міста Сегеда, що складається з двох взаємно перпендикулярних обсягів, кожний із яких продовжує існуючий фронт забудови.

Завершуючи короткий огляд досягнень спадкоємного оновлення історичного середовища в УНР, треба відзначити, що в сучасному житті братньої країни пам'ятки архітектури та містобудівного мистецтва функціонують повільно. З одного боку, вони ретельно охороняються, реставруються, відновлюються. З іншого — виступають як жива спадщина, беруть участь у сучасному культурному процесі. Творча інтерпретація художніх концепцій минулого дозволяє угорським архітекторам у найкращих зразках досягати суголосності сучасності та старовини. У таких випадках відпадає потреба у дотриманні охорони зон пам'яток: завдяки майстерності, високій професійній культурі архітектора з'являється органічна, нерозривна єдність нового з старим.

ПРИМІТКИ

¹ Ранинский Ю. Основы сохранения памятников архитектуры в преамбульном развитии ансамбля. — М., 1980. — С. 32, 63.

² Реконструкция в развитии городов Венгрии. — Будапешт, 1970. — С. 49.

³ Перени И. Город, человек, окружающая среда: Проблемы рекреации в градостроительстве. — Будапешт, 1981. — С. 181.

⁴ Horler M. Muemlékvédelem és mai építészet // Magyar építőművészet. — 1972. № 2. — С. 26.

⁵ Гольдзамт Э., Швидковский О. Градостроительная культура европейских социалистических стран. — М., 1985. — С. 411.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Будапешт. Архітектура нового житлового будинку органічно поєднана із забудовою площі Діс.

ХРОНІКА

14 квітня в Києві з нагоди Міжнародного дня пам'яток відбулася наукова конференція, на якій обговорено питання міжнародного співробітництва в галузі охорони історико-культурної спадщини й участі в ньому Української РСР, а також нагальні проблеми вітчизняного пам'яткознавства.

МІЖНАРОДНА ХАРТІЯ ПРО ОХОРОНУ ІСТОРИЧНИХ МІСТ

Текст Міжнародної Хартії про охорону історичних міст передано редакції членом Національного комітету ICOMOS СРСР, доктором архітектури Ю. Асєвим. Переклад здійснено за офіційним французьким варіантом Л. Шаріною та О. Костюк за редакцією кандидата архітектури І. Касьяненка.

Вступ і визначення

Поставши внаслідок більш-менш стихійного розвитку чи за продуманим планом, всі міста світу як матеріальне вираження різноманітних суспільств, що змінювалися протягом історії, є історичними.

Ця Хартія конкретно стосується історичних міст, великих і малих, історичних центрів і кварталів з їх природним чи створеним людиною оточенням, котрі, крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям. Проте у зв'язку з породженим індустріальною епохою методом урбанізації, який розповсюджується сьогодні в усіх суспільствах, все це перебуває під загрозою пошкодження, зруйнування і навіть знищення.

З погляду на таку, часто драматичну, ситуацію, яка викликає непоправні втрати культурного, соціального і, навіть, економічного характеру, Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS) визнала необхідним укласти «Міжнародну Хартію про охорону історичних міст».

Доповнюючи «Міжнародну Хартію про консервацію і реставрацію пам'яток і визначних місць» (Венеція, 1964), цей новий текст визначає принципи і цілі, методи і засоби, необхідні для збереження якостей історичних міст, для сприяння гармонії індивідуального і суспільного життя, для увічнення всіх, нехай навіть скромних цінностей, які складають пам'ять людства.

Як і в тексті Рекомендацій ЮНЕСКО «Про охорону історичних чи традиційних ансамблів та їх ролі в сучасному житті» (Варшава — Найробі, 1976), в інших різних міжнародних документах, у да-

ному тексті під «охороною історичних міст» розуміються заходи, необхідні як для захисту, консервації і реставрації цих міст, так і для їх безперервного розвитку і гармонійного пристосування до сучасного життя.

Принципи та цілі

1. Щоб охорона історичних міст і кварталів була дійовою, вона мусить стати невід'ємною частиною єдиної політики економічного і соціального розвитку і враховуватись у територіальних і містобудівних планах на всіх рівнях.

2. Цінності, що підлягають охороні, це — історичний характер міста та сукупність матеріальних і духовних складових, які виражають його образ, а саме:

а) форма міста, яка визначається мережею вулиць і розплануванням на ділянки;

б) зв'язок між різними міськими просторами: забудованими, вільними і озелениними;

в) форма і вигляд споруд (внутрішній і зовнішній), обумовлені своєю структурою, об'ємом, стилем, масштабом, матеріалом, кольором і декором;

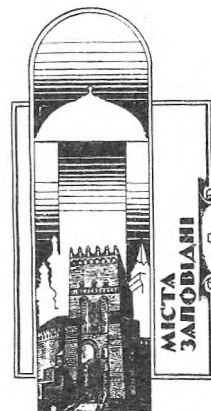
г) зв'язки міста з навколишнім середовищем, природним і створеним людиною;

д) різні призначення міста, набуті ним в ході історичного розвитку.

Будь-який замір на ці скарги загрожуватиме автентичності історичного міста.

3. Для успіху охорони: необхідне залучення до неї всіх жителів міста. Цього слід прагнути в будь-яких випадках і сприяти усвідомленню важливості цієї справи всіма поколіннями. Ніколи не треба забувати, що охорона історичних міст і кварталів, перш за все, торкається їх мешканців.

4. Втручання в історичний квартал чи місто треба виконувати обачливо, методично і точно, уникаючи при цьому будь-якого догматизму і враховуючи специфічні проблеми в кожному окремому випадку.

Методи і засоби

5. Плануванню охорони історичних міст і кварталів повинні передувати комплексні різнофахові дослідження. План охорони мусить включати аналіз даних, а саме: археологічних, історичних, архітектурних, технічних, соціологічних, економічних, а також визначати основні напрямки діяльності і необхідні для цього юридичні, адміністративні і фінансові заходи. План охорони має бути спрямованим на забезпечення гармонійного поєднання історичних кварталів з містом в цілому. В плані охорони мусять визначатися споруди чи групи споруд, які потребують особливого захисту, ті, охорона яких здійснюється за певних умов, і споруди, знесення яких допускається лише у виняткових випадках. Перед будь-яким втручанням існуючий стан треба ґрунтовно документувати. План мусить бути підтриманий мешканцями.

6. До затвердження плану охорони, як, зрозуміло, і після цього, мають бути прийняті необхідні заходи для забезпечення схоронності об'єктів із дотриманням принципів і методів даної і Венеціанської хартії.

7. Збереження історичних міст і кварталів передбачає постійне утримання споруд у належному стані.

8. Нові функції і мережі інфраструктури, яких вимагає сучасне життя, повинні пристосовуватись до специфіки історичних міст.

ICOMOS

БІЛА ЦЕРКВА

Руслан О...

Мазениці

Жоржії

Широкі

Бучи

Мадриць

Городище Самойловича

Ядичівка

Жидича

Широкі

Хохенки

Суходол

Золотавське

Гостра

Ларкомітка

Жовтєве

на Хитів

на Баторарку

на Олесь

10. У тому випадку, коли необхідно переобладнати будівлі або спорудити нові, будьяке доповнення мусить враховувати існуючу просторову організацію, особливо розпланування на ділянки та масштаб, як того вимагає якість і цінність ансамблю існуючих споруд. Введення елементів сучасного характеру при умові, що воно не порушить гармонії ансамблю, може сприяти його збагаченню.

На мальовничих кручах лівого берега Росі розташовувався давнє місто Біла Церква. На підставі знахідок давньоруського часу на Замковій горі (центр сучасного міста) радянські історики та археологи М. Брайчевський, М. Кучера, М. Тихомиров, П. Толочко схилилися до думки дореволюційного дослідника краєзнавця Л. Похилевича¹, щоповідомлення літопису під 1032 роком «Ярослав поча ставити городы по Рси»² стосується і цього городища. Давньоруський Юр'єв вперше згадується в літопису під 1095, коли «приидоша Половць ко Гюргеву и стояша около его лѣто все, мало не взяша его»³, проте перша згадка про місцеву єпископію міститься під 1072 роком⁴. У 1103-му київський князь Святослав розгромив половців і знов почав укріплювати південний кордон Русі на Пороссі: «иде Стополкъ и сруби Гурговъ, его же быша пожыгъ Половци»⁵. Вирішити питання про локалізацію Юр'єва, встановити час заснування сучасної Білої Церкви могло тільки дослідження пам'яток археології.

фортецю (при цьому знищено значну частину культурного шару), вивозили цінні і в наступні століття. Але вдалося знайти цінні ділянки культурного шару давньоруського часу і тут. Розкопки на Замковій горі збагатили місцевий краєзнавчий музей кількома тисячами експонатів.

На площі близько 1000 квадратних метрів досліджено 8 жителів XI і XII-XIII століть та ряд господарчих будівель. Це звичайні для південноруських міст (Київ, Чернігів, Переяслав, Білгород, Чучин, Іван) камерні споруди з дерева зрубної або каркасно-стовпової конструкції. Перший поверх — «підкліть» — часто заглиблений у землю на 1-1,5 метра, бо мав також і господарче призначення. Деякі житла на Замковій горі з верхнім поверхом — «світлицею», яка, за словником Б. Грінченка, означає чисту кімнату без кухонної печі.

Одна з чудових пам'яток давньоруського домобудівництва — садиба, досліджена у розкопці між костельом початку XIX століття і схилом гори до Росі. Всі її споруди розташовані досить тісно довкола невеличкого подвір'я. З одного боку — житло, що складалося із світлиці або горниці на підкліті. З іншого — поварня — велике приміщення у вигляді вежі, низ якої займав погріб глибиною до 3,5 метра. Верхня частина — шестиграний зруб з піччю із сирцевої цегли, який правив за ідальню. Цікаво, що такі господарчі вежі згадують-

13. Мережі великих магістралей, передбачені в рамках планування території, не повинні проникати в історичні міста, а лише покращувати транспортний рух поблизу цих міст і таким чином полегшувати їх доступ до них.

14. Заходи щодо запобігання стихійного лиха і всіх шкідливих впливів (особливо забруднення і вібрації) повинні прийматися на користь історичних міст, як для забезпечення охорони їх спадщини, так і безпеки та добробуту їх жителів. Засоби, що використовуються для запобігання чи усунення наслідків лиха, повинні бути пристосовані до специфіки характеру цінностей, що охороняються.

15.3 метою забезпечення участі і залучення жителів треба зробити дійовою програму загальної інформації, починаючи з шкільного віку. Слід заохочувати діяльність організацій, які займаються охороною; мусять бути прийняті заходи фінансового характеру, що полегшують консервацію і реставрацію споруд.

16. Необхідно організувати спеціалізовану підготовку всіх фахівців, причетних до охорони.

1978 року в Інституті археології АН УРСР створено Білоцерківську експедицію. На Паліївській горі в дендропарку «Олександрія», де в VI—VII століттях існувало ранньослов'янське поселення, її учасниками знайдено лише окремі матеріали киеворського часу. Інше городище — Замкову гору — в 1550 році було перетворено на земляну

Вашінгтон, 1987.

ся у відомому літописному оповіданні про спалення столиці древлян Іскростеня за часів Ольги в 946 році: «и тако възгарахуса голубьничи, ово клѣти, ово вѣжи, ово ли одрини, и не бѣ двора, идеже не горяше»⁶., тобто, вони були складовою частиною кожної садиби. Поварню у вигляді вежі бачимо на мініатюрі з рукопису 1648 року, де зображено служницю біля вогнища за приготуванням їжі. І дійсно, до вежі із Замкової гори прибудована поварня з трьома печами. На подвір'ї містилося ще три літні печі. Поруч, у невеликій господарчій споруді — коморі, знайдено обпалене просо, пшоно, кашу і просяну мuku. Тут же трапились уламки жорен від млинового наставу.

Зазначимо, подібне розташування будівель на садибі по периметру подвір'я зберігалось довгий час і характерне для пізньосередньовічного міста XVIII століття⁷. Усі дахи вкриті шалівкою і гонтом — графічна реконструкція цієї садиби дає приблизне уявлення про забудову дитинця давньоруського міста.

В розкритих на Замковій горі спорудах і біля них знайдені побутові речі: ножі, поясні пряжки, замки, ключі, кістяні гребінці, кубки, а також прикраси: колт, скляні браслети, намисто. Численний глиняний посуд представлений горщиками і глечиками, а також візантійськими амфорами. Про торговельні стосунки мешканців Юр'єва з Візантією і країнами Заходу свідчать вироби з кольорових металів і шовкові тканини з гаптуванням.

Ці матеріали не дають підстав категорично стверджувати, що поселення міського типу на Замковій горі XI—XIII століть є залишками давньоруського Юр'єва. В історії відомі переноси міста: сучасна Рязань знаходиться за 50 кілометрів від столиці князівства XII—XIII століть (городище Стара Рязань), на місці колишнього Переяслава-Рязанського. Щодо Юр'єва, то в Пороссі і Білій Церкві не збереглося давнього урочища, назву якого можна було б пов'язати з давньоруським містом.

Досліднику XIX століття М. Андрієвському аргументом проти ототожнення Юр'єва з Білою Церквою була від-

сутність давніх храмів⁸, в той час, як з літопису відомо, що Юр'єв був центром єпископії і виконував важливу роль у християнізації. Шоправда, в «люстраціях» (описах) Білоцерківської фортеці XVII століття сказано, що збереглася «каплиця на місці або фундаменті церковному збудована»⁹, яка й позначена на маловідомому плані фортеці 1735 року. Але це лаконічне повідомлення потребувало підтвердження. Під час досліджень на Замковій горі трапилися давні будівельні матеріали, а 1981 року пощастило у внутрішньому дворіку краєзнавчого музею виявити підмурки храму.

Давньоруський храм — пам'ятка архітектури, за візантійськими джерелами (в так званому Кодиновому розпису єпархій)¹⁰, названий на честь Ярослава Мудрого Георгіївським. Це була триапсидна тринефна будівля, завдовжки 18-19, шириною 12 метрів, підмурки якої складено з великих брил місцевого граніту, а стіни — з плінфи і брускової цегли. Використання таких матеріалів характерне для пам'яток архітектури Києва другої половини XII — початку

XIII століть: ротонда по вулиці Володимирській, 3, храм у Нестерівському провулку, церква Гнилицького монастиря. Під фундаментом досліджено поховання XI століття, що дозволяє припускати існування на цьому місці або десь поруч більш раннього дерев'яного чи ще одного кам'яного храму. Серед руїн знайдено поховання в гробах-корстах, а також у кам'яному і дерев'яних саркофагах. Їх декоративне оздоблення і залишки шовкового одягу свідчать, що в храмі, за звичаєм тієї епохи (згадаймо поховання Ярослава Мудрого в розкішному мармуровому саркофагу в Софії Київській), захоронено представників соціальної верхівки населення Юр'єва. Літопис зберіг імена місцевих ієрархів, що правили єпископією на час існування храму¹¹. Це могли бути Андріан (згадуваний в 1190, 1197 рр.), або Олексій (1225 р.).

Таким чином, вивчення пам'ятки давньоруської архітектури на Замковій горі остаточно розв'язало питання про локалізацію дитинця Юр'єва в центрі сучасної Білої Церкви.

Давньоруське місто згоріло

під час навали орд Батия на Південну Русь. Нова його назва походить, мабуть, від назви урочища Юр'єва на дитинці, де довгий час залишалися руїни єпископської (тобто «білої» — від «білого» духовенства, на противагу «чорному» — монастирському) церкви. Перші відомості про Білу Церкву пов'язані з подіями 60-х років XIV століття (хроніка Стрийковського), коли литовський князь Ольгерд приєднав до своєї держави «Торговицю, Білу Церкву, Звенигород і всі поля від Очакова до Києва і від Путивля до гирла Дону»¹².

До цього часу належить і знайдена на Замковій горі косторізна майстерня. Багато матеріалів з будівель XVII-XVIII століть — уламки затворів від мушкетів, глиняні люльки, скляний посуд: фляги, штофи, чарки. Печі в багатих помешканнях коменданта фортеці та його оточення, цехгауз (за «люстрацією» 1675 року: «Всередині фортеці знаходяться будівлі для коменданта, офіцерів, каплиця і цехгауз») прикрашалися кахлями.

Під час визвольної війни українського народу 1648-1654 років Богдан Хмельницький зупинив під Білою Церквою польсько-шляхетське військо Радзивілла. 18 березня 1651 року підписана Білоцерківська угода, тяжка для селян і міщан України, яка призвела до селянського повстання в Придніпров'ї. «Літопис Самовидця» так розповідає про ці події: «И поплондровавши в Києві, войско литовское потягнуло под Білую Церков, где скупившись за войском коронным, наступили на Хмельницкого гетмана. Але еднан гетман Хмельницький собою не звонтпил: дал добрий бой обом тим войскам коронному и литовскому»¹³.

Найбільшою шкоди культурному шару Замкової гори завдали різні будівельні роботи, перекопування в XVI-XX століттях. Тому виключне значення городища і прилеглої території — 1-го і 2-го Замкових провулків, садиби Сільськогосподарського інституту для історії Юр'єва — Білої Церкви потребує уважного ставлення до будь-яких земляних робіт¹⁴. Навіть озеленення чи знесення старих будинків призводить тут до втрат стратиграфії знахідок, а

отже — унікальних джерел з історії міста.

Найдавніші пам'ятки Білої Церкви — земляна фортеця Замкова гора (перебудований в XVI столітті дитинець Юр'єва XI ст.) з кам'яним фундаментом цегляного храму XII—XIII століть, костюль Іоанна Предтечі (1812) — основна домінанта міста з боку Росії, споруда краєзнавчого музею — колишній будинок священника 30-х років XIX століття (знесений — 1982 року).

1983 року будівельники, споруджуючи нове приміщення музею, зруйнували апсиди давньоруського храму, виявленого 1981 року, давньоруський могильник і рештки жителів XI століття. Знищення пам'яток було «заплановане» іще при складанні проекту, котрий допускав знесення частини заповідної території гори (безумовно, новий музей потрібен 200-тисячному місту, але якою ціною?!). На жаль, новобуд у вигляді кам'яної вежі не відповідає і будівельній історії Замкової гори: укріплення городища впродовж XI-XVIII століть були дерев'яними. Аналогічна доля архітектурно-археологічних пам'яток на Палієвій горі, в дендропарку «Олександрія». Споруджений з пошкодженням культурного шару пам'ятний знак на валу дерев'яно-земляного городища відтворює... західноєвропейську кам'яну башту. Поверховий, «декоративний» підхід до історико-культурного середовища живить брак знань з історії свого міста, а їх поширення у значній мірі залежить від місцевого музею, осередків Товариства. Немаловажливий і той факт, що з історії міста XI-XIX століть майже відсутня і наукова, і популярна література. У наявних же виданнях для масового читача прикро мало інформації про пам'ятки. Наприклад, в альбомі «Біла Церква»¹⁵ з 118 фотографій лише 3 знімки архітектурних об'єктів. Немає там ні площі Леніна з торговими рядами (1809-1814), відбудованими в стилі класицизму, і пізнішими будовами XIX-XX століть по периметру, ні Преображенського собору (1833-1839), ні Миколаївської церкви (1706-1852).

В умовах недостатньої пропаганди реліктив історико-культурної спадщини викли-

кає занепокоєння і той факт, що в історичній частині міста поступово зникають цінні споруди XIX — початку XX століть. Натомість множаться однотипні, маловиразні. По-над те, кілька років тому в історичній частині міста поруч з пам'ятками з'явилася... танцювальна площадка.

Сучасна Біла Церква — велике промислове місто, значний рівень господарського освоєння території якого створює загрозу не тільки природному середовищу, а й історико-культурному. Гармонійного сполучення історії з повсякденністю можна досягти лише шляхом суворої державної охорони і ефективного використання пам'яток в патрістичному й інтернаціональному вихованні.

ПРИМІТКИ

¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С. 489; Толочко П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980. — С. 152.

² Полное собрание русских летописей. Т. 2. — М., 1962. — Стп. 137.

³ Там же. — Стп. 219.

⁴ Там же. Т. 1. — Стп. 181.

⁵ Там же. Т. 2. — Стп. 256.

⁶ Повесть временных лет. Т. 1. — М., 1950. — С. 44.

⁷ Там же. Т. 2. — Стп. 256.

⁸ Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. — К., 1980. — С. 144.

⁹ Андриевский М. Летописный Юрьев на Руси // Киевская старина. — 1883. — № 7. — С. 1—32.

¹⁰ Бутник-Сиверский Б. О городе Белая Церковь. — Советская археология. — № 2. — С. 262—267.

¹¹ Голубинский Е. История русской церкви. Т. I. — М., 1901. — С. 568.

¹² Толочко П. Вказана праця. — С. 152.

¹³ Strykovsky M. Kronika Polska, Litowska, wszystkiej Rusi. — Warszawa. — 1846. — Т. 2. — С. 4, 6—7.

¹⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 62.

¹⁵ Орлов Р., Моця А., Покас П. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 30—62.

¹⁶ Біла Церква. Фотоальбом. Упоряд. Федотов В. Фото Голяка М. Авт. тексту Ганічев С. — К., 1981. — 143 с.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Біла Церква. Пам'ятник Ярославу Мудрому.

Кожен, кому доведеться побачити Максаківський монастир, буде зачарований тією красою та гармонією, що створили людські руки і природа. Він розташований на штучному підвищенні лівого берега Десни, неподалік однойменного села. Під час весняної повені пагорб перетворюється на острів серед неозорих присеснянських луків. Напівзруйнована дзвіниця, залишки монастирських стін та одинокий будинок з келіями — ось, власне, і все, що лишилося від цієї славетної в українській історії пам'ятки.

Монастир засновано у 1642 році українським магна-

ки монастиря, який в середині XVIII століття перетворився на значний комплекс. Так, за відомістю 1767 року тут знаходимо дві муровані церкви, великий кам'яний корпус для братії, дерев'яні покої ігумена, інші споруди. Все це оточував оборонний мур⁴. Композиційним центром ансамблю був п'ятиверхий Спасо-Преображенський собор, а висотною домінантою — надбрамна дзвіниця. Мурований Преображенський собор закладено перед 1654 роком⁵, дзвіницю побудовано пізніше, у другій половині XVII століття.

Цей базилікальний тринеф-

лише надбрамна дзвіниця, частково мурі та будинок ігуменії 50-х років XIX століття.

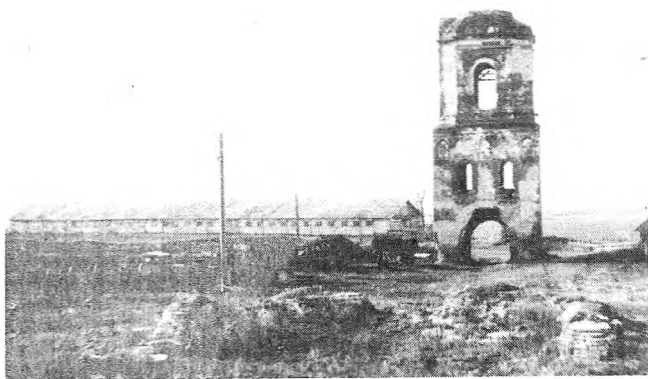
На території монастиря зараз розміщено тваринницьку ферму. У дерев'яних корівниках, що притулилися до залишків оборонних стін, утримується кілька десятків голів худоби. В центрі подвір'я все ще підносяться залишки стін собору, від більшості інших споруд не лишилося й сліду. Починаючи з 30-х років їх розбирали на цеглу, з якої будували громадські споруди у райцентрі.

Сумний фінал кількасотрічної історії Максаківського

ЗАНЕДБАНІ СКАРБИ, АБО ЩО ПРИНЕСЛИ 30-ті РОКИ ЦІННИМ АРХІТЕКТУРНИМ КОМПЛЕКСАМ

Сергій ШВЕЦЬ-МАШКАРА.

Ігор ЯКОВЛЄВ

том Адамом Кисілем¹, в роки визвольної війни Богдан Хмельницький неодноразово підтверджував своїми універсалами його права, наступні гетьмани також виявляли до нього прихильність, надаючи нові маєтності².

Протягом XVIII-XIX століть культурне значення монастиря зростає. В його стінах зосереджуються великі цінності, рукописи та стародруки. У 1910-му році до Чернігівського древнєсховища звідси було передано 59 рукописів та 2 гравюри³. За розповідями старожилів у 30-ті роки з нього вивезли та спалили кілька возів з книгами...

Особливий інтерес викликають архітектурні пам'ят-

ний з трансептом і банею над середхрест'ям собор має велике значення для історії архітектури, започаткувавши на Лівобережжі новий тип храму. Він передував ряду монументальних споруд, у яких риси нового стилю — синтез давньоруської планово-просторової структури з бароко Західної Європи — були розвинені і видозмінені у відповідності до місцевих традицій. (Троїцький собор у Чернігові, Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря та інші). До складу ансамблю (на середину XVIII століття) входили також двоповерхова одноверха трапезна та корпуси келій.

З усіх споруд збереглися

ансамблю. На його прикладі спробуємо проаналізувати ситуацію, яка склалася на Північному Лівобережжі з охороною і використанням комплексів колишніх монастирів, розміщених у сільській місцевості.

Найбільш відомими з них були: Гамаліївський, Глинський, Глухівсько-Петропавлівський, Густинський, Козелецький Георгіївський (Данівський), Домницький, Крупецько-Батурицький, Ладанський, Максаківський, Мовчанський Софроніївський та Пустинно-Рихлівський. Всі вони будувались у XVII—XIX століттях. З одинадцяти монастирів п'ять мали споруди XVII століття, дев'ять — XVIII, одинадцять — XIX. Інтер'єри соборів прикрашали різьблені іконостаси, живописні твори.

Монастирі були ще й осередками просвітительства, що мало особливе значення у віддалених від великих культурних центрів місцях. З історією окремих комплексів тісно пов'язані імена таких відомих діячів української культури як Данило Туптало, Лазар Баранович, Іоасаф Кроковський, Матвій Значко-Яворський.

Тим гірніше зараз усвідомлювати, що більшість з цих культурних надбань втрачено, і втрачено безповоротно,

назавжди. Ні для кого не повинно бути секретом, що внаслідок помилок, допущених у 30-х роках, під приводом боротьби з пережитками за кілька років було знищено те, що створювалося століттями.

Доля Максаків в цьому відношенні не є винятком. З 11 вищеназваних монастирів всі основні споруди збереглися тільки в одному — Густинському та й ті — у гостро аварійному стані. В дев'яти випадках руйнування датуються саме 30-ми роками і тільки в одному — 1960-ми. При цьому пам'яток XVII століття розібрано 6, XVIII — 16, XIX — 14. Отже, втрачено дуже багато, але не все.

Як же виглядає справа з державним обліком того, що

рях) не суперечать закону «Про охорону і використання пам'яток історії та культури».

Ця невесела статистика наводиться зовсім не для створення ностальгічного смутку за минулим, і не для смакування «білими плямами» історії. Її мета суто практична: тверезо подивившись на стан речей, визначити нашу позицію стосовно численних залишків ансамблів позамських монастирів Північного Лівобережжя.

Не підлягає сумніву необхідність взяття на державний облік всіх споруд, як таких, що збереглися добре, так і зруйнованих. До перших слід віднести цивільні споруди Пустинно-Рихлівського монастиря Коропського району;

статус пам'яток архітектури.

Більшість будівель, що збереглися, потребують термінових ремонтних та реставраційних робіт. Приміром, від Спаського собору Максаківського монастиря залишилися лише нижні частини стін на висоту 80 сантиметрів. Через недостатню кількість іконографічних матеріалів та великі фінансові затрати його неможливо відновити. Але пам'ятка має велику наукову цінність як початкова ланка в розвитку зазначеного архітектурного типу храмів на Лівобережжі, тому навіть рештки потрібно зберегти. В такій ситуації автори бачать єдиний вихід: проведення відносно недорогих консерваційних робіт, які забезпечать збереження залишків.

Щодо сучасного використання пам'яток, то найбільш бажаним, на наш погляд, буде пристосування їх для культурно-освітніх потреб: під клуби, бібліотеки, школи тощо. Музейна функція, зважаючи на віддаленість та бездоріжжя менш доцільна.

На закінчення слід додати, що зрушення на краще в цьому питанні можливі тільки при підтримці місцевих Рад народних депутатів колгоспів та радгоспів, які покликані практично сприяти охороні нашої культурної спадщини, а головне — активній позиції Держбуду УРСР.

збереглося? Повністю у списку пам'яток архітектури значаться тільки три ансамблі — Гамаліївський, Густинський та Крупецько-Батуринський. Ще в двох на обліку тільки деякі зі збережених споруд, сім інших взагалі не мають статусу пам'яток.

Сучасне використання колишніх монастирів таке: психоневрологічні інтернати розміщено в трьох, установи закритого типу МВС — у двох, тваринницькі ферми — в двох, колгоспну пасіку — в одному, школу — в одному і будинки ветеранів — у двох. Таким чином, пристосування тільки трьох комплексів (школа в Крупецько-Батуринському та будинки ветеранів у Козелецькому Георгіївському (Данівському) та Пустинно-Рихлівському монасти-

комплекси Домницького та Ладанського монастирів відповідно Менського та Прилуцького районів, Глинську пустинь (с. Соснівка) та Глухово-Петропавлівський монастир коло села Будища — Глухівського району; до других — руїни собору та оборонних стін в Максаках, Покровську церкву 1752 року, трапезну XVIII століття та монастирську лікарню 1911 року, Мовчанської Софронієвої пустині біля села Нової Слободи Путивльського району.

Сподіваємося, що найближчим часом Чернігівським та Сумським облвиконками, на території яких знаходяться ці ансамблі, будуть прийняті відповідні рішення, які офіційно закріплять за ними

ПРИМІТКИ

¹ Чтения в историческом обществе Нестора летописца. К., 1890. — Кн. 4. — Отд. III. — С. 90—91.

² Там же. — С. 94.

³ Вера и жизнь, 1914. — № 11, 15.

⁴ Ф. Гумилевский. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. — Кн. 4. — С. 75 — 76.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1878. — Т. 10. Приложение к № 5. Описание Малороссийских городов, местечек и сел Белоцерковского и Нежинского полков. — С. 822.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Сучасний вигляд Максаківського монастиря.

Будинок ігуменії.

ВІД РЕДАКЦІЇ. Проблеми, порушені у цій статті, хвилюють наукову громадськість віддавна. Вперше до них звернувся доктор мистецтвознавства М. Чапенко у своїй книзі «По равнинах Десны и Сейма» (М., 1967).

У червні 1986 року дирекція КиївНДІТІ звернулася з офіційним листом до голови Сумського облвиконкому В. Шевченка з науково обґрунтованими пропозиціями про необхідність включення до державних списків пам'яток архітектурних комплексів Мовчанської Софроніївської пустині та Глухівсько-Петропавлівського монастиря. У липні того ж року з аналогічною пропозицією до В. Шевченка звернувся голова правління Товариства, головний редактор «ПУ» академік АН УРСР П. Тронько. Однак обидва звернення залишилися без відповіді.

2 вересня 1987 року дирекція КиївНДІТІ порушила клопотання перед Чернігівським облвиконкомом про включення до охоронних реєстрів пам'яток уцілілих споруд Мاکсаківського монастиря. Як нам повідомили, питання вивчається відповідними службами облвиконкому.

Відрадним фактом є те, що торік рішенням Чернігівського облвиконкому комплекс усіх споруд Крупицько-Батуринського монастиря взято під охорону держави.

Доля ж архітектурних комплексів Глинського, Глухівського - Петропавлівського, Мовчанського Софроніївського монастирів на території Сумської та Домницького, Ладанського, Мاکсаківського, Пустинно-Рихлівського монастирів — Чернігівської області серйозно непокоїть.

Редакція «ПУ» просить голову Сумського облвиконкому В. Шевченка та голову Чернігівського облвиконкому М. Гришка вважати статтю «Занедбані скарби, або що принесли 30-ті роки цінним архітектурним комплексам» офіційним зверненням про необхідність згідно з чинним законодавством терміново взяти на державний облік цінні архітектурні пам'ятки. Водночас, розв'язання пекучої проблеми має стати політичним актом торжества історичної справедливості у контексті боротьби із рецидивами часів культу і застою.

У «Редакційному листуванні» (1987, № 1, с. 42) вже йшлося про занедбану кировоградську пам'ятку архітектури XIX століття, в якій донедавна містився магазин «Турист». Як повідомила секретар обкому Компартії України С. Шапикіна, за рішенням виконкому Кіровоградської міської Ради народних депутатів у цій споруді буде Будинок архітектора.

ОФІЦІЙНА ВІДПОВІДЬ

Звернення жителя Донецька П. Лавріва щодо збереження як архітектурної пам'ятки каплиці і церкви в селі Залукві Галицького району розглянуто на місці відповідальними працівниками облархітектури.

Повідомляємо, що дані споруди не взяті під охорону як пам'ятки архітектури. Каплиця знаходиться на центральній вулиці села, недалеко від адмінбудинку правління колгоспу імені В. І. Леніна. Згідно з Положенням про релігійні об'єднання в Українській РСР, знаходження об'єктів релігійної атрибутики (каплиць, хрестів тощо) в громадських місцях забороняється. В зв'язку з цим каплиця була знесена. Липи, які знаходилися біля неї, збережені.

Що стосується церкви, то у відповідності до рішення Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР від 27 серпня 1986 року № 7 ця культова споруда підлягає знесенню як аварійна і непридатна для використання в господарських та інших цілях.

Г. ЛИХАЧОВА,
заступник голови Івано-Франківського облвиконкому

До «ПУ» надійшло повідомлення голови бюро секції пам'яток археології правління Волинської обласної організації Товариства М. Кучінка про незадовільний стан охорони пам'яток археології в області. Редакція звернулася до заступника голови облвиконкому С. Удальцової з проханням висловити свою думку з приводу порушених питань і вжити заходів.

За офіційною відповіддю, лист М. Кучінка розглянув облвиконком. Дійсно, в області існує проблема збереження пам'яток археології. Вона частково пов'язана з тим, що лише незначна їх кількість — всього 35 з майже 900 — взята на облік. В рамках підготовки Зводу пам'яток заплановано прове-

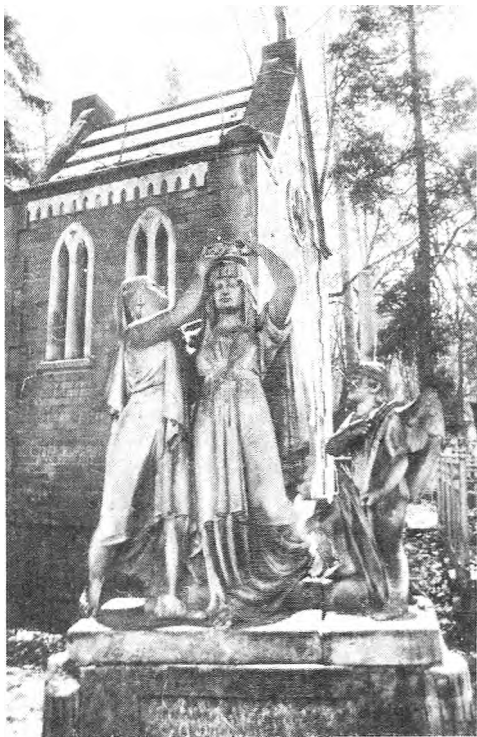
дження археологічних експедицій з метою виявлення і дослідження пам'яток, що дозволить «значно розширити кількість тих, які будуть взяті під охорону держави, і суттєво поліпшити організацію роботи по їх збереженню та притягненню до відповідальності винних за їх руйнування».

Як стало відомо із звіту обласної секції пам'яток археології, у 1987 році коштом обласної організації Товариства проводилися рятівні заходи в селах Рованцях і Городищі Луцького, Загаях Горохівського, Линові Локачинського районів, а також у Ратнівському, Любешівському і Ківерцівському районах. всього на суму 8320 карбованців. На території області працювали і археологічні експедиції Луцького педінституту імені Лесі Українки, Ленінградського інституту археології АН СРСР та Інституту суспільних наук АН УРСР. Торік, однак, жодна пам'ятка археології на державний облік не бралася, охоронні знаки не встановлювалися.

На жаль, дотепер невідомо, коли і хто зарадить давньоруський літописний пам'ятник — городищу в селі Шепелі Луцького району, котре руйнується упродовж багатьох років. Місцевий колгосп «Більшовик» (голова правління Л. Гуменюк) розташував на території пам'ятки тракторний стан, на неодноразові попередження громадської інспекції правління обласної організації Товариства не реагує. Давно передані в прокуратуру матеріали про руйнування городища, але... Прикро, що дбайливе ставлення до нашої спадщини у деяких місцевих керівників Волинської області — не справа першорядної ваги.

ІСТОРИКО- АРХІТЕКТУРНІ ЛІЦЕНЗІЇ

Начальник інспекції охорони пам'яток старовини подав у відставку. Його вибили з колії постійні сутички з адміністраторами і будівельниками, коли він вперто накладав «veto» на їх скороспілі проекти реконструкції історичних кварталів. Що вже казати про кавалерійські наскоки аматорів-охоронців, які постійно ловили їх на «гарячому» при знесенні архітектурних об'єктів, а потім дошкуляли, як ті оси, господарям міста гострими папірцями по високих інстанціях.

— Нікуди не годиться така самодіяльність, пора здати її в архів, — проголосив новопризначений шеф інспекції Парамон Хижоедов у своїй тронній промові. Коли все залишити без змін, і будемо так далі заризатися, то серйозної справи з нашою установою ніхто не захоче мати. А щоб кожний працівник зарубав собі на носі, пояснив: по-перше, через ті відстояні пам'ятки-розвалюхи, забудьте про будь-які, а не те що смачні пайки до свята. Є чутка, що з нового року нам взагалі перекриють кран, по якому йдуть життєдайні блага (квартири, садові ділянки, путівки тощо).

Щоб виправити становище, мене перекинули

сюди з природоохоронного господарства, яке я теж виводив з прориву, — продовжував Парамон Денисович перед зборами колективу.

Критичний тон промови і те, що вона робилася без традиційного папірця, а також у присутності в президії відповідального товариша, додавали тиші в залі і загадкового чекання новизни.

— Треба враховувати реальність, а то второпали тільки: пам'ятки, старовина... Знаю я вашу екологію. Ніби вони над усе, і немає нічого іншого в центрі міста. А індустріальне будівництво, комунальне господарство, транспорт? І на все дається план. Всім галузям треба мирно співіснувати і діяти на оперативному історико-культурному просторі. А для цього слід запозичити досвід з природничої практики, де краще продумана охоронна ієрархія: заповідник, заказник, а вже потім пам'ятка природи.

В охороні ж пам'яток історії та культури маємо всього-навсього двоступінчасту форму збереження: пам'ятка та заповідник, історико-архітектурний або археологічний. Останні буквально стригожили ініціативу будівельників на історичних вулицях. А все тому, що прогавили середню ланку в організаційно-структурному ланцюгу — заказник історії та культури, в якому, на відміну від всезаборонного заповідника, обмежуються лише окремі види господарської діяльності.

Такого повороту не чекав ніхто із співробітників — ні підсивілі ветерани, що пережили багато пам'яток на своєму віку, ні зелений молодняк, що надіявся побачити їх у відновленому вигляді.

— Саме історико-культурними заказниками, — вів далі Хижоедов, — ми гармонійно поєднаємо інтереси охорони пам'яток, проєктантів і будівельників. Скажете, схоже на експериментальний полігон в історико-культурному середовищі?! Ні, просто так ми нічого з пам'яток старовини забуdivникам не подаруємо. Тільки на наукових засадах видаватимемо ліцензії на знесення, коли інтенсивна робота по їх обліку виявиться надмірною. Так, як це робиться у встановленому порядку при відстрілі вепрів у природничому заказнику, коли поголів'я в тауні перевищує оптимальну цифру.

...Перед тим, як подати проєкт резолюції на голосування і рахувати, скільки рук за неї потягнеться під сволок стелі, Парамон Денисович попросив присутніх сміливіше задавати запитання. Але надійшла тільки одна записка такого змісту: «Що чинили в природничому заказнику Ваші інспектори, коли знаходили чимало знищених без ліцензії охоронюваних об'єктів (оленів, лосів чи козулів)?»

— Ми списували такий вимушений падіж обліковуваної фауни по акту на хижого вовка, — впевнено відчеканив оратор.

А на якого сіроманця нам списувати самовільно знесені старожитності під будівельні майданчики на древніх міських територіях, які ще не стали історико-культурними заповідниками? Такі пам'ятки числяться тільки перспективно цінними в архітектурному та естетичному плані і довго чекатимуть свого правового захисту, поки йтиме гра в їх охорону.

Отак і дрижать перспективно цінні пам'ятки в режимі хижоедовських історико-архітектурних заказників. і ніхто не здогадається, яка з них першою впаде на організованому полюванні по ліцензії.

 станнім часом повсюдно загострився інтерес до проблем довгострокового композиційного розвитку міст, до виявлення констант, котрі визначають їх архітектурну своєрідність. Розглянемо ці питання на прикладах нашої республіки.

Впродовж століть еволюція поселень у цілому відбувалася на засадах спадкоємності. Стабільною підосновою формування містобудівної композиції був природний ландшафт з особливостями літооснови, гідрографії та рослинності. Характерно, що ці особливості не просто враховувалися, а часто-густо створювалися штучно, особливо тоді, коли давні містобудівники мали справу з маловиразними формами рельєфу. Плани XVII-XVIII століть показують, що центри всіх поселень на рівнині при берегах невеликих річок завжди оточували широкими плесами штучних водоймищ. Це посилювало не лише обороноздатність, а й композиційну виразність міст. Таким чином, не природний, а антропогенний ландшафт був і лишається одним з головних чинників їх композиційної своєрідності на Україні.

становить основу регіональної своєрідності поселень.

Спадковий розвиток у нерозривній єдності процесів, котрі відбувалися на рівні перелічених основних чинників, забезпечував збереження своєрідності кожного містобудівного утворення на всіх етапах історичної еволюції.

Впродовж XX століття відбулися зміни, спільні для багатьох регіонів. Це вплинуло на композицію міст. Подекуди втрачено ландшафту своєрідність, особливо там, де її досягнуто внаслідок цілеспрямованих антропогенних впливів (Полтава, Глухів, така ж загроза нависла над Черніговом і Луцьком). Навіть при збереженні провідних споруд та ансамблів, це призводить до незворотних негативних змін композиційної структури міст. Проявилися також тенденції до змін планування, укрупнення кварталів. Через поширення у 60-х роках принципів мікрорайонування на історичні райони, в них порушилися масштабні співвідношення.

Найзначніші зміни за останні півстоліття відбулися в об'ємно-просторовій композиції

ІСТОРИЧНІ МІСТА УКРАЇНИ: збережене майбутнє

Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ

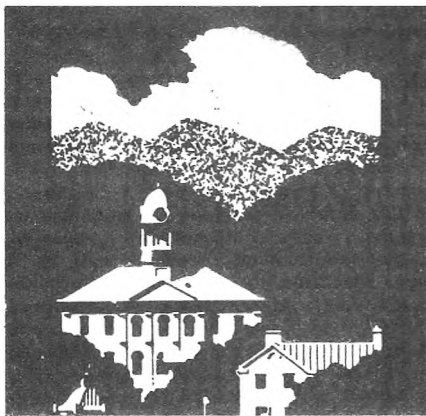
Другий чинник — планування. Особливості міст нашої республіки визначаються накладенням і взаємним переплетінням двох-трьох різнохарактерних і різночасових планувальних систем. Умовно їх можна найменувати «органічною» (XII-XVII ст.), «магдебурзькою» (XV-XVII ст.) та «класицистичною» (XVIII-XIX ст.). Від переважання тої чи іншої системи залежить тип планувальної композиції на сучасному етапі. Вузлові точки структури (міські центри в межах фортеці, торгові площі, центри сіл) в об'ємно-просторовій композиції виділялися архітектурними домінантами або їх групами. Деякі з них згодом набували значення справжніх символів певних міст (Києво-Печерська лавра, замок у Луцьку, університет у Чернівцях).

Характерними в структурі міст є композиційні зв'язки — відкриті видові басейни, головні перспективні напрямки, чергування відкритих і закритих просторів. Завдяки продуманій системі композиційних зв'язків, строга ієрархічність у побудові міста навіть на зовсім плоскому рельєфі прекрасно читалася в натурі. Поряд з цим, велике значення має інтер'єр міста. Тут на перший план виходять принципи формування рядової забудови (вздовж червоних ліній чи з відступом від них, з розривами чи суцільна, малоповерхова чи багатоповерхова тощо), а також її стилеві форми. Відмінність цих принципів і форм у різних історичних областях України

міст. Процес ішов двома напрямками: зменшилася кількість архітектурних домінант, різко укрупнився масштаб рядової забудови як в історичних центрах, так і на периферії. Від цього постраждали міста всіх регіонів республіки, оскільки, незважаючи на місцеві відмінності, для архітектурного середовища був завжди властивий контраст масштабу домінант і рядової забудови. І якщо єдині, замкнуті, самодостатні ансамблі середньовічних міст Галичини, Поділля, Закарпаття все ж зберегли свої особливості, то дискретні композиційні структури Лівобережжя та Придніпров'я виявилися вразливішими до деструктивних впливів.

Ці питання довго не тільки не вирішували, а й навіть не порушували. В останні десятиліття при розробці генпланів і планів детального планування (ПДП) центрів поза увагою проектувальників лишалися композиційні проблеми розвитку міст.

Наприкінці 60-х років в архітектурній науці визріло усвідомлення того, що невірність цих принципових питань може призвести до незворотних негативних наслідків. Результатом такого розуміння проблеми стала вимога державних директивних органів, зафіксована у ряді документів¹, згідно з якою розробці генпланів та ПДП міст з цінною історико-культурною спадщиною мають передувати передпроектні дослідження зі складанням історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони пам'яток історії та культури.

Як показав аналіз подальшого розвитку, це стало поворотною точкою у містобудівній політиці. Ми виходимо на вищий науковий рівень проектних рішень і на цій основі повертаємося до принципів спадкоємного розвитку містобудівних структур.

З початку 70-х років історико-архітектурні передпроектні дослідження проводять Науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в місті Києві, Науково-дослідний та проектний інститут по містобудуванню, «Укрпроектреставрація». Останніми роками їх метою стала не просто максимально повна фіксація історико-культурної спадщини, а й виявлення основних композиційних структур і закономірностей розвитку кожного міста з наданням рекомендацій для проектувальників. І якщо спочатку рекомендації були переважно негативного характеру, у вигляді системи зон охорони з частковою або повною заборонаю нового будівництва чи обмеженням його параметрів, то в найближчому майбутньому вони набудуть форми довгострокових програм розвитку композиційних структур на основі вивчення їх історичної еволюції. Особливо слід підкреслити необхідність таких розробок для всіх без винятку, а не лише спеціально відібраних так званих «історичних міст», історичним є будь-яке поселення, незалежно від часу виникнення.

Оскільки у майбутньому «вищі вимоги ставитимуться до архітектури, естетичного оформлення та упорядкування міських та сільських поселень»², зростає і значення історико-архітектурних передпроектних досліджень. Адже вони формують культурну норму фахівця, який працює в історичному середовищі. Запроваджуючи ці розробки в архітектурно-містобудівну практику, ми сприяємо вирішенню проблеми збереження історично осмисленого архітектурного середовища. Слід врахувати, що цю проблему, однак актуальну для всіх розвине-

них країн світу, вже усвідомили провідні теоретики та мистецтвознавці на Заході, але до практичного її розв'язання ще не взялися ні у Франції, ні у ФРН, ні в Італії. Поки що там обмежуються лише закличками до мистецтвознавців та істориків архітектури вийти з тиші академічних кабінетів і взяти участь у реконструкції життєвого середовища³. Як бачимо, у цьому питанні наша історико-архітектурна наука займає передові позиції, з яких потрібно просуватися далі.

Після того, як будуть розроблені історико-архітектурні опорні плани всіх міст республіки, завданням наступного етапу стане реалізація концепцій закономірного розвитку, а в необхідних випадках — і відновлення містобудівної композиції. Для цього потрібний перехід від мислення пасивно-охоронницького до композиційного. Тим більше, на часі питання про відновлення активних силуетів міст та їх центрів, не відкидаючи можливості спорудження і нових доміант, замість втрачених на місцях. Вони мають вирішуватися у сучасних архітектурних формах, мати активний силует і бути співмасштабними оточенню. А для розвитку та відновлення композиції на рівні просторових зв'язків необхідні довгострокові програми впорядкування функціонального зонування, реконструкції ландшафтів.

Таким чином, для розв'язання науково-практичної проблеми композиційного розвитку міст потрібні спільні зусилля різних фахівців, відмова від складених стереотипів та випереджаючий розвиток наукових досліджень.

ПРИМІТКИ

¹ 5.08.1968 року Держбуд УРСР затвердив «Список старовинних міст, селищ і сіл УРСР», проекти планування та забудови яких мають погоджуватися з органами охорони пам'яток;

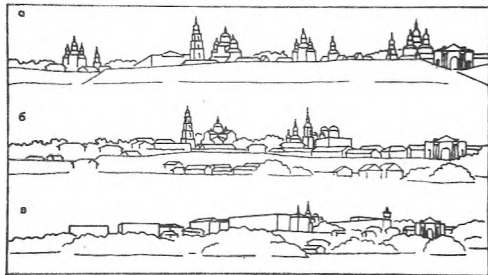
16.09.1982 року постановою Ради Міністрів СРСР № 865 затверджено «Положення про охорону та використання пам'яток історії та культури», де в п. 29 зафіксовано обов'язковість розробки історико-архітектурних опорних планів; цю ж вимогу конкретизовано в «Інструкції про порядок обліку, забезпечення охорони, утримання, використання та реставрації нерухомих пам'яток історії та культури» (наказ Міністерства культури СРСР від 13.05.1986 року № 203) та в «Інструкції по організації зон охорони нерухомих пам'яток історії та культури СРСР» (наказ Міністерства культури СРСР від 26.01.1986 року № 33).

² Програма КПСС. Новая редакция. — К., — 1986. — С. 41.

³ Кислова Н. Зарубежное искусствознание и охрана культурного наследия. Поиски новой профессиональной этики // Декоративное искусство. — 1986. — № 4. — С. 35—37.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Глухів. Історико-архітектурний опорний план. Глухів. Зміна панорами протягом 200 років (1784—1884—1984).

На 2-й с. обкладинки: м. Глухів Сумської області. Панорама історичного центру з Миколаївською церквою (1693 р.).

На 3 сторінці вкладки: м. Ромни Сумської області. Вид з Засулля на історичний центр міста з Святодухівським собором (1689 р.) та дев'ятиповерховим будинком (1983 р.).

м. Суми. Вид на колишню фортецю XVII століття в оточенні сучасної забудови. У центрі — Спасо-Преображенський собор (XVIII ст.).

м. Прилуки Чернігівської області. Панорама історичного центру міста.

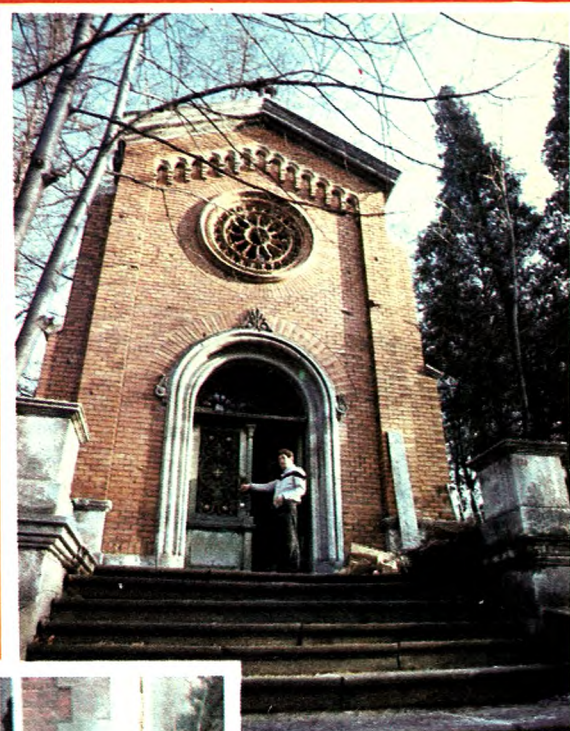

РОЗРИТІ МОГИЛИ

«На території нашого району розміщуються давні могили, вірніше розміщувалися, багато з них уже розорані. Батьки, діди, прадіди берегли їх, шанували. А як же наші після всього називати?»

Перш аніж писати вам, намагався условити місцеве керівництво. Звертався і до молоді, адже грамотні, повинні зрозуміти. На жаль, не захотіли. Деякі навіть відповідали: «Навіщо клопотатися вчорашнім? Мине якихось 50 років, і захоронення часів останньої війни зруйнують».

Із листа читача.

барвленні цього поняття криється виправдання духовного зубожіння, нешанобливого ставлення іванів-безрідних до могил свіжих і давніх? Могили — народна назва курганів на Україні...

Іще на ранніх етапах первіснообщинного ладу виник культ предків. Вшанування небіжчиків супроводжувалося заклинаннями, жертвоприношеннями. Як визнає сучасна наука, культ виявився настільки тривалим, що його пережитки збереглися, перейшли і в сучасні релігії. Втім, задумаємося, чи це лише релігійні пережитки? Може в негативному за-

Тримаю в руках три газети — тижневик «Культура і життя», звенигородська районна «Шевченків край», варшавська «Наше слово». Кожна з них має свою специфіку, свого читача, але у таких різних, здавалось би, виданнях зачіпається одна й та ж тема занедбання пам'яті предків, їхніх поховань. Не знаю, чи відносити на випадковий збіг те, що публікації з'явилися майже одночасно.

У першій — «Мародери з Личакова» П. Романюка — історія багатолітнього нехтування унікальної пам'ятки історії та культури Львова — Личаківського цвинтаря XVIII–XX століть. Не менш сумні спостереження змусили взятися за перо і Н. Рубан, директора Звенигородського краєзнавчого музею імені Т. Г. Шевченка на Черкащині. «Пам'ятаєте з давньої-предавньої історії, як скифський вождь відповів цареві Дарію? Ми не маємо ні міст, ні полів, — сказав він. — Та є в нас могили батьків. Знайдіть їх і спробуйте знищити, і тоді дізнаєтесь: будемо ми боронити ці могили чи ні...» Древні скифи з шанобою ставилися до курганів, і не тільки своїх. Навіть після навали ординців вони збереглися. Чому ж ми стали до них байдужими? — запитує вона у кореспондентці «Чи дбаємо як слід?»

Вельми промовиста назва третьої статті — «Забуті хрести». Розповівши про запустіння кладовища колишнього українського села М., автор Ярослав Діброва доходить висновку: «Це цвинтар не лише забутих христів, які не стоять уже на могилах покійних, а поламані, розбиті, зсунені лежать на одній купі... Це цвинтар забутої, загубленої пам'яті... А може

я помиляюсь, може бувші мешканці села М. та їхні діти зроблять спробу врятувати, хоч частково, чи не єдину пам'ятку буття їхніх предків...»

...Пригадую, із самого малечку водила мене мати на проводи до дідусевої могили. Йшло у ті дні на кладовище ледь не все село, без попа, хоругв, але з чистими думками і піднесеними почуттями. Крилатий вираз «це потрібно не мертвим» у моєму селі не знали та й не любили гучних слів, просто виходили з народної аксіоми: не доглядати поховання родичів і близьких — «од людей великий стид». Недостойним вважалося не те що зачепити могильний горбок, а навіть переступити його, зірвати поблизу польову квітку.

Щоправда, іще в роки громадянської війни у Веприку було порушено цвинтар біля старої церкви, скарбошукачі повикидали гроби. Проте, хто б із односельчан не розповідав про це, неодмінно завважить: то справа рук чужих, справа ганебна. Але гляньмо правді в вічі, були і «свої». У сусідніх Вороньках, скажімо, — Грицько Розхристаний (за вуличним прізвиськом). Під його орудою у 30-ті не тільки розібрали на цеглу унікальну архітектурну пам'ятку, а й поглинулися над небіжчиками-декабристами. Надто спрощено все списувати на неосвіченість, «на анархію» із її гаслом «нема бога — нема сорому»...

Де ж межа між святинею і святотатством, яку вкрай важливо відшукати і мені, атеїстові в третьому поколінні? Коли переступили її?

Гадаю, нині кожній цивілізованій людині однозначно зрозуміло: повага до предків, вшанування їх пам'яті не дають урва-

тися родинній спадковості — першооснові спадкоємності поколінь народу. У цьому немає нічого спільного із релігійними пережитками. Як не пригадати Пушкіна із його глибокою думкою: «Два чувства дивно близки нам: любовь к отеческим гробам, любовь к родному пепелищу».

Патріотична пам'ять, любов до соціалістичної Батьківщини будуть лише умоглядними, якщо не матимуть коріння у пам'яті родинній, не починатимуться з любові до рідного села чи міста.

Пригадується інша ситуація. Впритул до братської могили в центрі села Козацького почали зводити клуб. Заїжджий кореспондент повідомив про це райвідділ культу-

ри. Там уже знали про будівництво, але вважали, що втручатися пізно, оскільки затрачено кошти і матеріали на підмурки та стіни першого поверху. Знали і те, що братські могили воїнів і радянських патріотів часів Великої Вітчизняної війни переносити можна лише за окремим дозволом уряду, а обов'язкова охоронна зона довкола них — 50 метрів. Щоправда,

ближчим часом у районі буде проїздом офіційна особа з Ради Міністрів республіки, є надія умовити...

Сільська Рада, правління колгоспу-мільйонера, школа-восьмирічка, районне, обласне керівництво. Жодна з цих ланок не стала на заваді злочину проти пам'яті. Через рік будівництво Будинку культури пріспокійно завершили. Помпеїзна епиграфа нависла над могилою воїнів-визволителів.

...Злочин проти пам'яті — злочин проти майбутнього. Зберігаючи матеріальну мізерію, цементаві підмурки, ми не маємо права руйнувати духовні підвалини суспільства. Тож і на престорій Будинку культури у селі Козацькому впала тінь морального безкультур'я, духовної глухоти.

На жаль, аналогічні факти непомітні. «Пі» вже писали про суд над М. Самійленком із села Семисоток у Криму, який

Де край моральної деградації? Де її початок?

Серед останньої редакційної пошти є схвильований лист киянина Андрія Шпота: «Можливо не варто зчиняти бучу з-за дрібниці. Люди не звірі, вважаються освіченими. Втім, корови «неосвічені» як побачать кинутий труп тварини, то вчиняють таке ревище, що моторошно стає. Подумаєш, на Подолі в заповідному місці розрили могилу і побудували їдальню для курсантів Вищого військово-морського політичного училища...

По вулиці Мельникова порозорювали могили в ході будівництва телецентру. На Мосціцькому масиві також будівельниками згорнули кладовище біля церкви, та ще ж осквернення пам'яті наших предків!

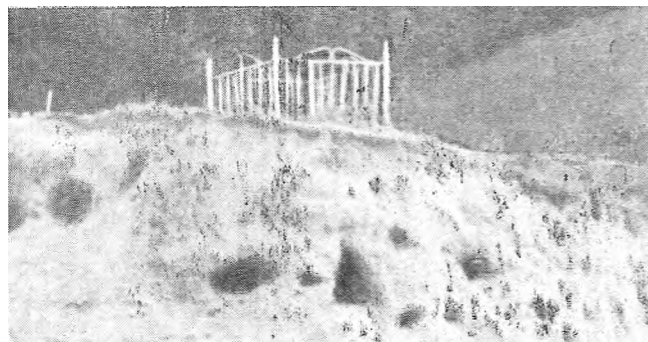
Так, земля стає затісною. Прийде час, коли не буде місця для нових будинків і могил... Але не

трохи кострубатими рядками і долученими фотографіями.

Інший лист надійшов із Кам'янця-Подільського від Людмили Борковської. Із її розповіді виходить, що за розпорядженням директора місцевого історичного музею С. Баженової із крипти Кафедрального костелу викинуто, в прямому значенні цього слова, рештки історичних поховань. «Студенти історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту, майбутні вихователі дітей», розповідає Людмила Олександрівна, — протягом тижня розкопували підземелля, викидали звідтіля останки і вивозили їх на звалище. Викинуті останки не були поховані, як належить у цивілізованому суспільстві. Цей блюзнірський акт, що межує із мародерством (я наполягаю на такій кваліфікації), був самочинно скоєний т. Баженовою всупереч закону».

Дмитро Заморій із Дніпропетровська пише: «Могила І. Манжури розташована в одному з центральних парків міста (колишній Севастопольський цвинтар). Кілька років тому на ній була стела з силуетним зображенням письменника. Потім зникла, як кажуть, на етапі реставрації. Зараз на могилу покладено горизонтальну плиту і лише напис на її бічній грані, при самій землі, свідчить, що це дійсно могила «якогось» Івана Манжури (бо не вказано, що він — відомий український письменник). Поруч, за сто метрів, — пивнушка, і її відвідувачі не обходять могилу. З іншого боку, за 10 метрів встановлено спортмайданчик. Безумовно, фізкультурною треба займатися, але навіщо ж над прахом письменника?»

Ветеран Великої Віт-

глухоті ночі неодноразово цупив тротуарні плити із братської могили на 18-му кілометрі Федосійського шосе¹. Забудовані і ті, хто цинічно глумився, вишукуючи доброї годинності, над прахом жертв фашизму на 10-му кілометрі того ж шосе. У поемі «Рів» Андрій Вознесенський нещадно затаврував це звиродніння².

Будуть же небіжчиків викидати на смітник?!

Надсилаю кілька фотografів варварського нищення поховань наших предків у пошуках золоті. Ви скажете, що є сторожа біля кожної могили не поставиш. Так і не треба. Адже сто років ніхто не зачіпав... Саме по собі ніщо не відбувається. Важко не погодитись, не задуматись над цими

чизняної війни П. Логванов із Кременчука переслав редакції фото і вірші бойового побратима М. Кузнецова:

*«Никто не забыт, и ничто
не забыто...»
Но это ж приписка, красивая
ложь!
«Пропаший без вести...» — да
он же убитый!
Но места того уж теперь не
найдешь.
А он, неоплаканный, наспех
зарытый...
Над ним — шум травы, вместо
горестных слов.
Но где он, тот холмик,
дождями размытый?
Где место святое?.. Быльем
поросло.*

Важко було авторові вірша поїхати до міста, де був в'язнем концтабору. Прибувши ж до Кременчука, виявив, що могили радянських патріотів, знищених фашистами, на тому місці немає...

Як тут не пригадаєш давню пересторогу: про культуру живих найкраще скажуть мертві? А ще — один із листів академіка Д. Лихачова. «Дуже часто містобудівників-архітекторів дратує наявність цвинтаря в межах міста. Вони прагнуть знищити його, перетворити на сад, а проте цвинтар — це елемент міста, своєрідна і дуже цінна частина міської архітектури. ...роль одиноких могил і кладовищ у вихованні «моральної осілості» дуже велика».

Народна мораль, коріння роду-народу і ...розрита могила. Де віднайти першопричини манкуртського вандалізму? У зневазі до «патріархальної» народної культури, що формувалася впродовж тисячоліть, і її псевдореалістичних «пережитків»? Ні?

ПРИМІТКИ

¹ Лісова Н. Вітчизняна — за Вітчизну, Велика — за прийдешнє // ПУ. — 1986. — № 4 — С. 10-12.
² Див.: Вознесенский А. Ров // Юность. — 1986. — № 7. — С. 2-7; Крим. П'ять інтерв'ю з одного приводу // ПУ. — 1987. — № 4. — С. 32-33.

Лідія ОРЕЛ

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ ЛІДІЇ ОРЕЛ

— завідувачки сектора етнографії відділу «Полісся» Музею народної архітектури та побуту Української РСР не байдужі багатьом. І екскурсантам, і читачам (а у періодиці має Лідія Григорівна понад сто публікацій), і краєзнавцям (її добротворче шефство сягає найвіддаленіших куточків республіки), не кажучи про фахівців-етнографів.

Майже 20-літня музейницька праця ентузіастки — це незмінний, незборимий інтерес до пам'яток народної культури, острівців її живого побутування, подвижницька популяризація і примноження прогресивних набутків минулого. Жодна оченість не дасть таких глибоких знань життя народу, його побуту і звичаїв, як етнографічні експедиції, в них Л. Орел щорічно проводить 50—60 днів.

Хліборобські весняні обряди та звичаї

Упродовж багатьох віків нелегку працю хліборобів скрашували календарні обряди та народні звичаї. Великий інтерес сьогодні викликає весняна обрядовість, в якій відбито давні погляди людей на світ, природу, а риси марновірства тісно переплітаються з нагромадженим століттями практичним досвідом.

Думою про майбутній урожай селяни жили увесь рік. Задовго до оранки та сівби лагодили реманент, очищали зерно, вивозили гній на поле. Вже у новорічних шедрівках лунали побажання доброго врожаю, і колядники засівали у хаті зерном:

*Сійся, родися,
жито-пшениця,
На щастя, на здоров'я,
на Новий рік,
Щоб Вам родило краще,
ніж торік!*

Зварену на різдво кутю ставили в хаті на почесному місці (покуті), підстеливши під горщик сіно. Часом за святковою вечерєю ложку куті підкидали: скільки зерен приставало до стелі, стільки за повір'ям, може уродити кіп пшениці. Подекуди на покуті вмошували й обжинок (останній сніп).

У середині поста (перед великоднем, на хрестці) у деяких місцевостях пекли пшеничні хрести, у які клали монету — щоб краще родила пшениця¹. Частина випічки з'їдали, а решту брали під час сівби в поле. Тричі обійшовши лан, хрести розламували — у чиєму шматку знаходилася монета, той починав сіяти. Іноді першого дня оранки хрестами годували худобу.

Як тільки сховався сніг, на околицю села виходила молодь закликати весну. З собою брали випечені з тіста «жайворонки», «лелеки», «перепілки». Щоб швидше прогнати зиму і закликати тепло, імітували процес висівання зерна, косіння хліба². Ось одна з веснянок, записаних в селі Сваричевичах Дубровицького району на Ровенщині:

*Збирайтеся, дівки, молодиці,
Будемо скакати, зиму проганяти.
Іди, зима, до Бучина,
Бо вже ти нам надокучила.
Іди, зима, до Столина,
Уже ти в нас простояла.
Іди, зима, під ніч, під ніч,
А літечко на покуть.
А дівочкам — на двір грати,
А старим бабам по кийочку,
А молодичкам по станочку.*

Важливе місце в народному весняному календарі

займало свято Юрія (23 квітня) — покровителя землі, худоби. Цього дня до схід сонця хлібороби вперше оглядали озимину. Святково вдягнені (але босі) вони мовчки йшли з різних кутків села, зустрічних вітали лише кивком голови. У кожному гурті чоловік (здебільшого батько) ніс на рушнику хліб-сіль, жінка (мати) — у кошику прикриті рушником пироги, ковбаси, крашанки. На полі розстеляли скатертину, розкладали їжу, а з хлібом тричі обходили лан. За народним повір'ям святий Юрій відмикав землю (небо), відроджував рослинність, доглядав худобу, пас звірів, допомагав бідним, «святий Юрій по полю ходить, хліб, жито родить», — каже народна приказка. Святий Микола, Петро, Ілля доглядали посіви. На Юрія до схід сонця жінки садили гарбузи. До цього свята худоба вільно ходила по полю, збивала стебла, щоб озимина кушилась і краще росла.

А ще на Юрія вмивалися рососою³, щоб зцілитися, стати вродливішими.

Також рососою протирали болючі місця на тілі, скроплювали голови дітям. При цьому примовляли: «Зроси Вам», «Щоб я весь в росі був, як вся земля». Росу як ліки брали з собою в дорогу чумаки.

Якщо великдень минав до Юрія, то чоловіки йшли оглядати поле з шишкою (від паски) і там її з'їдали. У зелене жито клали крашанки та пироги — коли ж воно покривало їх, сподівалися на добрий урожай; або присідали і дивилися поперед себе: якщо жито чи пшениця мріє поміж груддям, буде хліб.

У деяких місцевостях, оглядаючи поле, виконували так звані царинні пісні:

*Зароди, боже, гори й долини,
Гори й долини, наші царини.*

Подекуди на вшестя (вознесіння) у поле йшли цілими сім'ями. Так само урочисто обідали, а ввечері виносили їжу на вигін, пригощали один одного, співали.

У народі побутувало багато повір'їв, пов'язаних із майбутнім урожаєм: заспіває соловей вперед од зозулі — буде гарне літо, зозуля закує раніше — не на добро; загримить грім на голе дерево — неврожай, на благовіщення

(26 березня) — тепле літо: летять журавлі або гуси високо — тепла весна, низько — холодна; багато хрущів — гарний урожай проса і гречки; «котики» на вершечку осики — добрий урожай ярини. «Теплий апріль, холодний май — буде жито, як гай», — говорили в народі.

Особливого значення надавали вперше почутому грому, вважаючи, що його, а також блискавку і град викликають духи. Тому під час грози їх відлякували — викидали надвір кочерги, дерев'яні лопати. якими саджали хліб у піч, спалювали громничні свічки (освячені в церкві). На ровенському Поліссі за першого громового удару найстарший з чоловіків перекидав через хату зі сходу на захід одну з освячених на великдень крашанок, а на підвіконня ставили в кухлі воду, хліб-сіль. Коли ж випадав град, то крижину розкушували.

Заорювання і засів проводили урочисто. Першого дня в поле виходили у святкових білих сорочках, але ще не працювали. Початок і кінець оранки та сівби супроводжувався багатим родинним обідом — щоб і врожай був багатий; якщо їхали вперше сіяти, то по дорозі тричі їли, щоб уродили розкішні колоски.

Підготовка до сівби починалася з половини березня, а сівба — з 26 березня (після благовіщення). Практичний досвід підказував хліборобам, що весняна волога сприятливо впливає на схожість зерна, а тому вони намагалися сіяти якомога раніше:

Ой рання сімба урожайна,

*А пізня сімба — неврожайна,
Ой на ранній — жінці жнуть,
А на пізній — косарі тнуть.
Ой на ранній — пшениця,
А на пізній — мітниця.
На ранній — пшениця, як вода,
А на пізній — кукиль, лобода.*

Велике сподівання хлібороби покладали на травневі дощі: «Як випадуть у маю три дощі добрих, то дадуть хліба на три годи». «Кидай мене в грязь, то будеш ти князь»; «Топчи мене в болото, то буду, як золото», але «До Миколи не сій гречки, не стрижи овечки»⁴.

З'являлися комарі — сіяли яре жито, прилітали ластівки — просо, заспівав одуд — сіяли горох, зозуля — льон, горлиця — коноплі. Вважали, що починати цю роботу добре, коли місяць уповні, бо молодик начебто затримує ріст і дозрівання збіжжя. Найкраще сіяти: у вівторок (ячмінь і овес), четвер (жито), п'ятницю (пшеницю), суботу (гречку).

На правобережному Поліссі сівачі брали довгу дерев'яну трубу (різновид трембіти), виходили із хат і трубили — «щоб трубили жито», тобто добре росло, — і так щовечора, поки не обсяються.

Закінчення весняно-польових робіт у деяких місцевостях західного Полісся оспівували під час «водіння Куста» (на трійцю).

Пресвятая тройця, пресвятая
богородице,
Посіяла льон — нехай
зародиться,
Посіяла льон при зеленій
дуброві,
Нехай зародиться
хоч для мої чорноброви.

З розвитком науки і технічного прогресу роль цих обрядів поступово згубувалася. Вже в кінці XIX століття деякі з них втратили своє первісне значення і перетворилися на весняні забави сільської молоді.

ПРИМІТКИ

На волинському Поліссі напередодні Нового року ловили і спалювали горобців, а попіл разом з посівним зерном потім кидали в землю — щоб не було хвороби на хліб.

² У деяких місцевостях обряд зустрічі весни супроводжувався спаленням солом'яного опудала, що символізувало кінець зими.

³ У багатьох місцевостях відомий звичай качатися на Юрія по росі.

⁴ До 9 травня, бо ще може бути мороз.

13-16 січня в Луцьку відбувся семінар новообраних відповідальних секретарів правлінь міських і районних організацій, на якому розглянуті питання перебудови пам'яткоохоронної і науково-дослідної роботи організацій Товариства та їх громадських формувань; участі в підготовці матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР; налагодження спільної роботи з державними органами по вивченню, обліку і пропаганді пам'яток, залученню населення до практичної участі в їх реставрації і ремонті, створенню музеїв на громадських засадах та інші. Учасники семінару ознайомилися з роботою первинних організацій.

28 січня III пленум правління обговорив роботу Дніпропетровської та Львівської обласних організацій Товариства по виконанню Постанови ЦК Компартії України «Про заходи щодо реалізації в республіці настанов ХХVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення». З доповідями виступили: голова правління Дніпропетровської обласної організації, заступник голови облвиконкому Р. Музальова та заступник голови правління Львівської обласної організації І. Кудін.

17 лютого на черговому засіданні президії розглянуто роботу громадської інспекції правління по організації громадського контролю за охороною пам'яток республіки; підсумки соціалістичного змагання між обласними організаціями за кращу роботу в справі охорони і використання пам'яток за 1987 рік; заходи по впорядкуванню пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю Т. Шевченка, проведенню звітів і виборів в організаціях Товариства, підготовці до відзначення Міжнародного дня пам'яток — 18 квітня, організації майстерень в областях по реставрації пам'яток історії та культури та інші.

2-4 березня у Чернігові відбувся міжобласний семінар відповідальних секретарів правлінь міських і районних організацій Товариства Житомирської, Київської, Сумської, Черкаської та Чернігівської областей з актуаль-

них питань практичної роботи в сучасних умовах.

10 березня Музей народної архітектури та побуту УРСР відкрив виставку «Народне мистецтво Шевченкового краю» (Будинок учителя) та провів концерт кобзарів і лірників.

Дорога редакціє!

У нашому місті Буську є дві пам'ятки архітектури, що перебувають на обліку — церкви Онуфрія і Параскеви (охоронні номери відповідно 1342 та 441). Дивує тільки, що виготовили одну охоронну дошку, та й ту прикріпили не за адресою — переплутали будівлю 1708 року — храм Параскеви зі спорудою XIV століття — церквою Онуфрія. Отож, сміються люди з горе-охоронців.

Тарас ДИШКАНТ,
Буськ Львівської області

Виконком обласної Ради народних депутатів повідомляє, що Львівською спеціальною науково-реставраційною виробничою майстернею дійсно помилково змонтовано охоронну дошку пам'ятки архітектури — церкви Онуфрія на пам'ятці архітектури — церкві Параскеви.

Керівництву майстерні доручено змонтувати охоронні дошки за призначенням.

Автора листа повідомлено.
І. АЛАЄВА,
заступник голови Львівсько-го облвиконкому

Я народилася і виросла в Києві. Мені дорогі старі куточки міста, що зберегли неповторність, самотність. На жаль, їх стає менше й менше. Маленький квартал Хрещатика від вулиці Леніна до бульвара Шевченка — один із них. Це частина київської старовини, наша реліквія. Навряд чи розумно випробовувати нашу пам'ять ударами кувалди.

Оксана АЛЬОШИНА, інженер.

У ході розбору листа С. Кононенка, розміщеного у «Редакційному листуванні» (1987, № 1, с. 42), вирішено створити музейну кімнату космонавтики. Автор листа

у бесіді з секретарем райкому партії К. Дановим пристав на таке рішення.

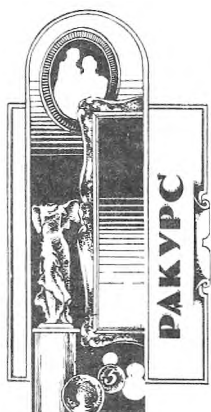
С. ШАПИКІНА,
секретар Кіровоградського обкому Компартії України.

Сімнадцятий рік працюю відповідальним секретарем районної організації Товариства і завжди знаходжу якісь поради в кварталнику. А нещодавно у покращенні пам'яткоохоронної роботи в районі (ремонті й реставрації архітектурних споруд, реконструкції пам'ятників, виготовлених з нетривких матеріалів) допоміг «Відкритий лист голові Одеського облвиконкому А. Печерову» (№ 2, 1987). Зразу ж після отримання журналу публікацію обговорили відповідальні працівники райвиконкому, голови сільських і селищних Рад народних депутатів, актив правління Товариства. Проаналізували стан пам'яток у себе і визначили, на яких в першу чергу сконцентрувати увагу, розробили заходи, їх виконання тримаємо на контролі.

Для відповідальних секретарів районних організацій такої публікації — велика допомога в практичній роботі. Адже кожний голова виконкому зробити все можливе, щоб не одержати такого листа на свою адресу. Пропоную частіше вдаватися до таких публікацій. Впевнена, що це допоможе покращити стан пам'яток в республіці. Квартальник «Пам'ятки України», гадаю, мусить мати кожна первинна організація, кожний ентузіаст Товариства.

Лідія КАРАСЬ

П'ятихатки
Дніпропетровської області

Віталій САРБЕЙ

ЗАСНОВНИК ШЕВЧЕНКІАНИ

У надзвичайно багатій за змістом та обсягом Шевченковій епістолярії є лист, що починається так: «Любий мій, Василью Василювич! Якби не трапилися ви або я до вас не заїхав, то довелося б мені в Москві захряснути на безгрішші. А тепер, спасибі вам і моїй неледачій долі, тепер я в Петербурге, неначе в своїй господі». Написаний він 28 вересня 1859 року В. Тарновському, в маєтку якого, в селі Качанівці на Чернігівщині, поет гостював у серпні того ж року². В. Тарновський, тоді ще студент історико-філологічного факультету Київського університету, виявив максимум гостинності. На пам'ять про своє перебування Т. Шевченко посадив дубок, залишив у сімейному альбомі господарів автограф і подарував кілька своїх офортів.

То були вже не перші мистецькі твори великого художника, що потрапили до рук Тарновського, котрий почав колекціонувати все, пов'язане з життям і творчою діяльністю революціонера-демократа, починаючи з років його заслання. Ряд Шевченкових листів і малюнків передала В. Тарновському рідна тітка Надія Василівна, добра знайома поета³. Основу ж колекції склала серія малюнків-акварелей пейзажів Каратау, Новопетровського укріплення, які художник надіслав 1857 року своїм друзям з проханням продати, і, таким чином, поліпшити його край нужденне становище⁴. Сім куплених тоді господарем акварелей збереглися до нашого часу і нині є власністю Державного музею Т. Шевченка в Києві⁵.

Для В. Тарновського не було дрібниць у тому, що стосувалося біографії Кобзаря. Найбуденніший факт, найнезначніша річ, автограф — усе, бодай найменшою мірою пов'язане з його ім'ям, викликало шире захоплення колекціонера; друзі нерідко доброзичливо підсміювалися, коли він водив їх по Качанівському парку і показував місця, де митець сидів, відпочивав, їв кавуни тощо⁶.

В. Тарновський взяв на себе ініціативу впорядкування могили Т. Шевченка в Каневі, встановлення на ній чавунного пам'ятника замість тимчасового дерев'яного, клопотався огорожею і меморіальною хатою поета (щоб не лякати царської власті, в офіційних документах вона називалася хатою сторожа). Проте, оскільки йшлося про пам'ять революціонера-

демократа, саме ім'я якого було полум'яним гаслом боротьби з самодержавством, царська влада всіляко перешкоджала цим намірам. В. Тарновського запідозрили як політично неблагонадійного, а з приводу впорядкування могили Т. Шевченка навіть виникла поліцейська справа. Тільки завдяки наполегливості шанувальників Кобзаря, зрештою, вдалося подолати опір чиновників. Щоправда, довелося

лише поступитися поетовими рядками на пам'ятнику: «Свою Україну любіть, любіть її во время люте...», бо вони були категорично заборонені самим київським генерал-губернатором⁷.

Гідне вшанування пам'яті Т. Шевченка стало змістом життя колекціонера. «Хто хоч раз бачив В. Тарновського за роботою в його кабінеті, — зазначав його сучасник, — той ніколи не забуде і з розчуленням буде згадувати цього зломленого важкою хворобою старика, з винятково своєрідним красивим малоросійським обличчям, який хоч і ледве стояв на ногах, але був цілком заглиблений у розбір, сортування, підклеювання своїх дорожнощей — вирізок з газет і журналів, картинок і папірців, які стосувалися пам'яті Т. Г. Шевченка»⁸.

Протягом життя йому вдалося зібрати величезну кількісно й унікальну за наявністю оригінальних предметів шевченківську колекцію. Після смерті власника упорядник Б. Гринченко справедливо відзначав, що повз неї не може пройти біограф поета, якщо хоче скласти справді глибокий його життєпис. За каталогом, тут було 758 експонатів, серед них — 18 оригіналів листів різним особам; близько трьох десятків автографів творів, у тому числі заборонених — таких, як «Не спалося, — а ніч. як море», «Неофіті», «Марія» тощо, а також знаменитий щоденник, понад два десятки особистих документів поета, понад 80 листів і записів різних осіб про його похорони, залишене після смерті майно, друковані збірки творів, власні речі, як от: мольберт, муштась, палітра, живописне та гравірувальне приладдя, табуретка, баклажка, сорочка тощо, оригінал маски, знятої з обличчя поета після смерті, перстень з його волоссям, речі, пов'язані з перевезенням тіла померлого з Петербурга до Канева, понад 200 одиниць малюнків, гравюр, літографій, фотографій, бюстів, барельєфів з різних портретів Т. Шевченка та на сюжети його творів⁹.

Та найбільшою кількісно і, мабуть, найціннішою частиною шевченківської колекції В. Тарновського стала образотворча спадщина Тараса Григоровича. Вона вперше розкрила ту сторону його генія, про яку навіть більшість шанувальників революціонера-демократа, не кажучи вже про широку громадськість, знала переважно з випадкових спостережень. Адже

тут було зібрано близько 400 мистецьких творів, зокрема, 285 рисунків і картин, два альбоми з півсотнею акварелей, 37 гравюр тощо¹⁰.

В. Тарновський не належав до тих колекціонерів, які приховують своє зібрання від сторонніх очей. Він прагнув, щоб про це культурне багатство дізналося якомога більше людей. Так, 1890 року для зняття копій колекціонер надав редакції тодішнього єдиного українознавчого журналу «Киевская старина» два альбоми малюнків художника, відтоді на його сторінках час від часу з'являлися фотолітографії художніх робіт Т. Шевченка. 1893 року В. Тарновський підготував і видав каталог найголовніших експонатів колекції. Рецензент писав у «Киевской старине» з приводу цього: «Багато потрібно було мати любові до предмета, багато праці й енергії вжити для того, щоб скласти це описане в каталозі зібрання, яке настільки численне, що саме по собі є певним чином шевченківським музеєм»¹¹.

Не тільки Шевченкіаною обмежувався В. Тарновський у своїх пошуках. Не шкодуючи часу й коштів, збирав також історичні реліквії України. Він багато витратився і під кінець життя змушений був розлучитися з улюбленою Качанівкою, яку довелося, внаслідок скрутних фінансових обставин, продати мільйонеру П. Харитоненку. Втім, навіть думки не припускав про поліпшення матеріального становища за рахунок продажу колекції Шевченкіани та української старовини. Хоч у грошовому виразі вона оцінювалася щонайменше 300—400 тисячами карбованців, власник добре розумів її безцінність як духовного надбання народу¹².

Після смерті В. Тарновського 1899 року, згідно з його заповітом, на базі величезної колекції було утворено музей, подальше поповнення фондів якого відбулося під прямим впливом революційної боротьби трудящих, що повертала народів приховані й заборонені царським самодержавством надбання культури. Так, в результаті першої революції в Росії була знята заборона з багатьох творів Т. Шевченка. Деякі з них, що до того перебували в архіві III відділу, і серед них рукописна збірка «Три літа», 1907 року надійшли до Чернігівського музею імені В. Тарновського¹³.

Велика Жовтнева соціалістична революція докорінно змінила справу збереження і пропаганди історико-культурних пам'яток. Радянська держава прийняла їх під свою охорону. Незважаючи на громадянську війну, вдалося врятувати від загибелі і розкрадання багаті фонди музею. На їх базі існує нині Чернігівський державний історичний музей. Вони ж правили за основу, відкритого 1949 року, музею Т. Шевченка в Києві. Збірка добре прислужилася видавцям мистецької спадщини поета, яка увійшла до повного (десяти томного) видання його творів. Неоціненне значення мають також рукописні та інші матеріали колекції В. Тарновського, пов'язані з ім'ям великого українського революціонера-демократа, які нині зберігаються в архівосховищах Академії наук УРСР, насамперед, у відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Шевченка, і на реставрацію яких Республіканське правління Товариства нещодавно виділило кошти.

В наш час, коли з утворенням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури до загальної справи збереження і пропаганди історико-культурної спадщини залучені найширші кола громадськості, добрим словом подяки слід згадати й тих самовідданих ентузіастів минувшини, зусиллями яких від забуття врятовано багато безцінних культурних надбань. Серед них одним із перших був В. Тарновський, 150 років з дня народження якого минуло торік.

ПРИМІТКИ

¹ Шевченко Т. // Повне збір. творів. — К., 1957. — Т. 6. — С. 196.

² Ткаченко М. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1961. — С. 257.

³ Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. — М., 1962. — С. 136.

⁴ Шевченко Т. — К., 1964. — Т. 9. — С. 36—37.

⁵ Там же. — С. 80—81.

⁶ Киевская старина, 1902. — № 7—8. — С. 288—290.

⁷ Тарас Шевченко. Документи і матеріали: 1814—1963. — К., 1964. — С. 120—127.

⁸ Киевская старина, 1902. — № 7—8. — С. 288.

⁹ Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского. — Чернигов, 1903. — Т. 2. — С. 153—229.

¹⁰ Там же. — С. 152.

¹¹ Киевская старина, 1893. — № 6. — С. 533.

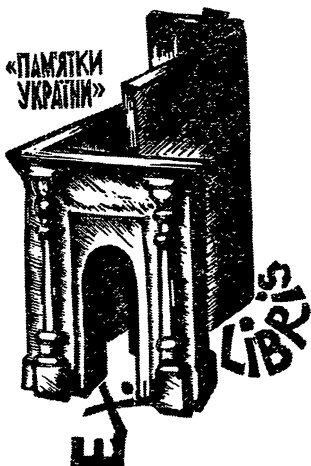
¹² Там же. — 1899. — № 7. — С. 131—132.

¹³ Збірник праць першої і другої наукових шевченківських конференцій. — К., 1954. — С. 332.

ІЛЮСТРАЦІЇ

В. Тарновський з істориком О. Лазаревським у Качанівці. Фото кінця 1890-х років.

Із весни 1985 року журналісти «ПУ» тримають під постійним контролем болючі питання збереження пам'яток Одеської області (див.: ПУ, 1985, № 2, с. 10-11, 14-17, 39-42, 47-57). Проведення виїзної редакції, створення громадського корпусу, систематичні відрядження дозволили детально проаналізувати на місцях причини застійних явищ, помітити паростки перебудови.

Слово і діло тих, хто народом і державою уповноважений піклуватися про історико-культурну спадщину, довгі роки розходилися. Подекуди занедбання набирало загрозливих масштабів і продовжувало наростати навіть у час докорінного перелому. Інертність, злочинна байдужість деяких місцевих керівників змусила редакцію звернутися з відкритим листом до голови Одеського облвиконкому А. Печерова (1987, № 2, с. 49-50).

Офіційні відповіді з Одеського обкому Компартії України та облвиконкому вже були опубліковані (1987, № 4, с. 43). Сьогодні вміщуємо лист з правління обласної організації Товариства. З новими відгуками читачів та змінами в області на краще «ПУ» ознайомить своїх читачів у наступних номерах.

«Пам'ятки України» прагнуть дотримуватись правила: не просто вказувати на недолік, а добиватись його усунення.

Актив обласної організації Товариства уважно ознайомився з «Відкритим листом голові Одеського облвиконкому А. Печерову». Лист вивчено на нараді апарату правління, докладно розглядався на семінарі відповідальних секретарів правлінь рай-міськорганізацій, обговорювався на засіданні президії правління обласної організації.

1987 року, прагнучи перебудувати свою діяльність, правління обласної організації орієнтувало своїх активістів, членів науково-методичних секцій і громадських інспекцій на узагальнення фактів порушень законодавства про охорону пам'яток, аналіз існуючих проблем і вироблення на цій основі науково обґрунтованих пропозицій для подання до державних органів охорони пам'яток. Це дозволило підготувати й направити лише за I півріччя 150 пропозицій, в тому числі до облвиконкому, про стан обліку, збереження і наукового вивчення пам'яток археології області та заходи по усуненню наявних недоліків, стан пам'яток історії та культури в Білгороді-Дністровському і необхідність створення історико-архітектурного заповідника, проблеми збереження пам'яток історії та культури в історичних умовах краю, а також за умови пожевненого соціально-економічного розвитку міст і населених пунктів області.

Опублікування «Відкритого листа», який в цілому об'єктивно відображає стан охорони і використання пам'яток області, виявилось важливою підтримкою наших зусиль у вищезгаданому напрямі.

Конкретні пропозиції обласної організації, а також критичні зауваження Республіканського правління розглянуті виконкомом обласної Ради народних депутатів, в результаті чого 26 червня прийняте рішення № 310 «Про заходи по усуненню недоліків у роботі по охороні пам'яток історії та культури, висловлених на сторінках журналу «Пам'ятники України». Правління обласної організації виконання цього рішення взяло на контроль, приймає додаткові заходи по сприянню державним органам у справі охорони пам'яток, мобілізації громадськості на активнішу участь у збереженні культурної спадщини.

В. МЕЛЬНИКОВ,
заступник голови правління Одеської обласної організації Товариства

СЛОВО І ДІЛО

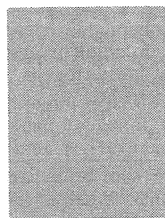
ШКІЛЬНИЙ МУЗЕЙ: ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

Про шкільні громадські музеї із сумнозвісної категорії «припалих пилом», де зібрані ентузіастами пам'ятки-експонати линяють на сонці, часто безслідно зникають, наше видання писало не раз (1985, № 4, с. 60—61; 1986, № 2, с. 56—57). Проте офіційне реагування Міністерства освіти УРСР обмежувалося фразами «зусилля спрямовані на вирішення проблем музейної справи, викладеної (?) у статті», «повсемірно в школах республіки впроваджується в життя нове» тощо.

Факти, наведені письменником Борисом Тимошенком у нарисі «Самовияв, або Що росте без кореня?» (1987, № 4, с. 56—59), викликали обурення наших читачів. Вміщуючи на звороті цієї сторінки деякі з їх відгуків, просимо Вас заповнити «Поштову картку «ПУ» і надіслати нам.

*Пам'ятки
України*

ПОШТОВА КАРТКА

Куди: Київ-15, вул. Січнє-
вого повстання, 21, корп. 19
Кому: редакції «Пам'яток
України»

Індекс і адреса відправника

(вказіть також ваш вік, за

бажанням — місце роботи,

фах)

Мушу зізнатися, ваш журнал читала вперше. але мене захопила публікація Б. Тимошенка. Розумна, відверта і принципова стаття! Дивує, що в нашій рідній Одесі нікому відстояти честь юного героя. Правда, «Вечерня Одесса» розповідала про злочин директора школи № 21 Т. Мамулат, яка знищила його музей.

Я хотіла відвідати музей, щоб подивитися, що ж залишилось від нього. Однак, на моє прохання показати музей завуч відповіла: «Для цього треба мати дозвіл райкому партії».

Абсолютно правильно написав Б. Тимошенко, що директор школи Т. Мамулат скоїла кримінальний злочин. А за кримінальний злочин треба відповідати.

Сподіваюся, ваш республіканський орган зуміє пояснити Одеському міському партії, що «Вечерня Одесса» — його рупор гласності. Чому рупор говорить, а міськом не діє?

С. СТОЛЯР, інженер.

* * *

Щорічно влітку відправляється у свої тривалі і нелегкі рейси наш «Павлик Ларишкін» — одне

із суден льодохідного класу Мурманського пароплавання, яке забезпечує безперервний вантажопотік у Західному секторі Арктики. Екіпаж судна постійно листується із піонерськими загонами, дружинами, музеями імені Павлика Ларишкіна, розповідаємо про своє життя і наш корабель, надсилаємо свої поробки, фотографії.

...Листопад 1987 року. З великим хвилюванням підходжу до школи № 21, де вчився Павлик Ларишкін. На стіні школи — меморіальна дошка із знайомими рисами, відшукую музейну кімнату. Стенди зблякли, експонати не доглянуті, у шафах безладно лежать рідкісні документи, журнали. Модель нашого теплохода, зроблена нашими умільцями, пошкоджена...

На «Павлику Ларишкіну» плаваю з 1982 року. Займаюся виховною роботою з екіпажем. Коли повернуся на корабель, першим питанням, звичайно, буде «чи був у школі Павлика? який музей?» Важко буде розповідати морякам правду.

Сидір ТИХИНЯ, перший помічник капітана теплохода «Павлик Ларишкін».

Одеса — Мурманськ.

1. _____
Які першочергові заходи здатні поліпшити охорону речових пам'яток у громадських музеях?
2. _____
Хто має опікуватися громадським музеєм, на вашу думку?
3. _____
Чи є взагалі потреба створювати музеї у школах? Обґрунтуйте.
4. _____
Які форми краєзнавчої роботи сьогодні на часі?
5. _____
Якою вам бачиться участь активістів та організацій Товариства у громадському музейництві ближчим часом?

Від імені комсомольців, які називають себе ларишкінцями, широко дякую за публікацію.

Якщо гласність, що викриває такі неподобства, не змушує відповідальних працівників їх усунути, то навіщо ж тоді ця гласність? Вже після публікацій у вашому журналі і «Комсомольской правде» ми зверталися в обкоми партії і комсомолу. І що ж змінилося? А те, що в колишньому приміщенні музею директор облядала власний кабінет. Нікого з керівників не турбує, що сотні її вихованців стали співучасниками злочину.

Музеєм Павлика Ларишкіна займалася за дорученням редакції газети «Вечерня Одесса» взимку 1987 року, готуючи публікацію «Перед пам'яттю і совістю». Замість того, щоб швиденько все виправити після виступу вечірки, в школі з весни і все літо минулого року тривали тяганина, ремонт і ніщо не рухалося з місця. Здавалося, що Т. Мамулат кинула виклик усім Одесі.

Корені наші — у історії, у святій пам'яті героїв. Як ми ставимося до минулого — такі ми і люди. Оце мішанське самозапокоєння «здобутими перемогами» є однією з причин забуття. Як виликувати цю соціальну хворобу?

Наталія КАМІНСЬКА, працівник аеропорту.
Одеса.

Оксана ЛЮДВІК, позаштатний кореспондент «Вечерней Одессы».

У Путивлі, на крутому березі Сейму, в дні святкування тридцятиріччя партизанського руху на Сумщині (1971 р.) в урочистій обстановці відкрито монумент двічі Герою Радянського Союзу Сидору Артемовичу Ковпаку. Скульптурний образ партизанського генерала створений народним художником СРСР М. Лисенком

Антон ПІДОПРИГОРА

З ІМ'ЯМ СИДОРА КОВПАКА

у творчій співдружності з скульптором В. Сухенком та архітекторами партизаном-ковпаківцем Героєм Радянського Союзу С. Тутученком і А. Ігнащенком.

Весною і влітку, восени і взимку біля монумента не в'януть квіти. Сюди приходять вклонитися ветерани прославленої І-ї Української партизанської дивізії імені С. Ковпака, ветерани праці, комсомольці і піонери, гості міста. В хвилини глибоких роздумів про грізні дні війни зринають у пам'яті слова великого кінолітописця нашої епохи О. Довженка: «Партизани — наша слава, наша гордість..., перед ними скинуть шапки цілі покоління, і будуть про них складати думи і пісні. Це невмирущий символ безсмертя нашого доброго і чесного народу».

Очоловав і надихав синів і дочок Вітчизни на боротьбу проти фашизму один із бійців ленінської партії С. Ковпак. Ім'я його добре відоме не тільки в нашій країні, а й за її межами. Народився він 25 травня 1887 року в селі Котельві на Полтавщині. У дитячі роки гнув спину на куркуля і поміщика, воював на фронтах першої світової війни, під час окупації України кайзерівськими військами створив у Котельві партизанський штаб оборони. який у травні 1919 року влився в червоноармійський загін. Сидір Артемович пройшов добру військову школу на східному фронті у складі 25-ї Чапаєвської дивізії, а згодом у складі 6-ї армії, яка громила війська барона Врангеля. На Полтавщині його знають як голову комісії по розподілу поміщицьких земель, на Дніпропетровщині — в Кривому Розі, Павлограді, Великому Тоцьку — як військового комісара, на Сумщині — як голову Путивльського міськвиконкому, а вся країна — як командира великого партизанського з'єднання і державного діяча.

До останніх днів життя він був невтомним слугою свого народу, з честю виконував обов'язки депутата Верховної Ради СРСР, заступника Голови Президії Верховної Ради Української РСР.

В листопаді 1966 року Сумська обласна установча конференція Товариства одноставно обрала С. Ковпака своїм делегатом на перший установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Питання монументальної пропаганди постійно були в центрі уваги Сидора Артемовича. За його

ініціативою, при активній участі партійних організацій, місцевих Рад народних депутатів, первинних організацій Товариства створений державний заповідник «Спадщанський ліс», споруджені в Путивлі пам'ятники Герою Радянського Союзу, комісару партизанського з'єднання С. Рудневу і юному меснику Радикі Рудневу, монументи воїнам Радянської Армії, партизанам, підпільникам, жертвам фашизму.

Нині на Сумщині шістдесят один пам'ятник і пам'ятний знак, сім меморіальних дошок, які увічнюють ратний подвиг народу у ворожому тилу. Ім'я Ковпака носить один із районів міста Сум, вулиці в Сумах, Глухові, Лебедині, Ромнах, Охтирці, Путивлі, колгоспи в Путивльському і Кролевецькому районах, Глухівський технікум гідромеліорації і електрифікації сільського господарства.

Багато матеріалів, що розповідають про мужність і героїзм партизанів і їхнього командира, зібрані в громадських музеях і музейних кімнатах. Цінні документи, особисті речі героїв і зброя експонуються у заповіднику «Спадщанський ліс». Вони стають в нагоді для вивчення історії Великої Вітчизняної війни, масового партизанського руху на Україні, героїчних подвигів радянського народу. Щорічно державний заповідник відвідують 18—20 тисяч чоловік, щоб ознайомитися з широко представленими документальними пам'ятками, зведеннями бойових дій, наказами командира з'єднання, розпорядженнями штабу, списками інтернаціональних загонів, щоденником С. Руднева, оперативними картами, телеграмами з «Великої землі», спогадами учасників Карпатської рейду і збагнути, як змогли часто голодні й холодні люди понад два роки вести бойові дії в тилах фашистів, пройти вісімнадцять тисяч кілометрів, знищивши величезну кількість живої сили і техніки ворога.

Ентузіасти Товариства — ветерани Великої Вітчизняної війни і праці, фахівці різних галузей виробництва, юні слідопити середніх шкіл і профтехучилищ знаходять і передають у музеї листи радянських воїнів і партизанів, їх фотографії, особисті речі, нагороди. Особливо активізувалася науково-пошукова і пропагандистська робота у зв'язку з підготовкою до 45-річчя створення Сумського партизанського з'єднання та 100-річчя з дня народження С. Ковпака.

Личаківський цвинтар, унікальний музей історії і мистецтва просто неба, по праву вважається одним з найвидатніших некрополів Європи. Але не поступається, мабуть, він першістю і за переліком актів вандалізму, вчинених тут мародерами — злодіями з різних, іноді надто контрастних соціальних верств. Його доля давно непокоїть правління Львівської обласної організації Товариства, місцеву пресу. Свій голос на захист пам'яток (історичних поховань і творів архітектури, монументального мистецтва) долучили останнім часом тижневик «Культура і життя», члени самодіяльного об'єднання Товариства Лева. Проте, здається, натиск громадськості не дуже непокоїть тих, від кого залежить покласти край кримінальним злочинам і моральному звироднінню, — облвиконком і прокуратуру. Перевірені засоби застійних років (папероторчість, обіцяльництво, згляд-

Анатолій СЕРИКОВ

ТРИВОГИ

АНАТОЛІЯ МЕРКЕШИНА

ження гострих кутів) і досі беззастережно пускаються в хід.

Напівзаходи, окузамилювання, замовчування кричущих фактів доповнюють гостросюжетні, майже детективні події. То серед білого дня вантажка із конкретним номером вільно вивозить надгробок у невідомому напрямку, то ледь не з усього міста двірники «цепью» прочісують кладовище, вишукують металеві хрести певної форми, то навпроти могили Каменяря, власне у її охоронній зоні, виникає поховання директора взуттєвої фірми з велетенською горою квітів... То із дивного постійністю вже вкотре загоряється коштовна пам'ятка класицизму першої половини XIX століття — каплиця Дуніних-Борковських, а до іншої родової гробниці запроторюють такого по рахунку небіжчика, що голова йде обертом. Одне слово, тут би треба перо автора «Мертвих душ» чи «Міщанина у дворянстві»!

Обговорювали ми це з Анатолієм Меркешиним, людиною молодого, активістом міської організації Товариства охорони пам'яток, неодноразово. У нього голос не найгучніший з-поміж однодумців — товаришів давніх і зовсім нових, з Товариства Лева, ровесників і літніх людей. У кожного свій шлях і досвід пам'яткоохоронної роботи, свої переконання і пропозиції, і головне, вважає Анатолій, для кожного це справа водночас глибоко особиста. Так, особиста, але Меркешин, на мою думку, має її як духовну потребу, постійну, роками перевірену.

Років з п'ятнадцять тому, іше хлопчаком, Толик, відвідуючи з матір'ю бабусину могилу, прискіпливо розглядав високомистецькі намогильні скульптури і став помічати, як декотрі з них спочатку незрозумілим чином опиняються долі, а потім і зовсім зникають. Зв'язати усе до купи не важко було і школяреві. І першим порухом душі забринів відчай: уже не побачу

чудесних мадонн, німф, муз, плакальниць, Морфея, Евридіку, Гермеса... Забулося як втішали, розраджували батьки, але відтоді зачав Анатолій із простеньким фотоапаратом на Личаків. Сьогодні його власна фототека налічує близько 700 одиниць, постійно поповнюється якісними знімками, але не викидає він і старі, нечіткі, бо чимало із зафіксованого нині вже не існує.

Життя не тішить ідеалістів. Хотілося позбутися дивацтва — невідвладної тяги до витонченої краси, а згодом — «каторжних» спроб відтворити її засобами графіки, малюнка, скульптури. Здавалося, сама доля підсобила, коли провалився на іспитах у художнє училище і спересердя вступив у медичне. Але навіть здобувши освіту і набувши престижної, як на кого, професії зубного техника-протезиста, Анатолій повернувся, знову потягся осягати і боронити від небуття святоблivi набутки минувшини. До пошуків вітчизняної старовинної історичної та мистецтвознавчої літератури додалася потреба вивчення польської мови, студювання іноземних джерел.

— А знаєте, окрім українських і польських поховань, на цвинтарі є й вірменські, німецькі, австрійські, італійські...

— То й ці мови добре б знати?

— Складнувато...

Усмішка молодого чоловіка замріяна, дитинно чиста. Його лагідну вдачу, дивовижну одержимість у громадській праці цінують товариші. На суботниках по впорядкуванню Личакова справді-бо незамінний: досконало знає планування, на двадцять двох найстаріших полях, де в середньому на кожному по 800 поховань, на пальцях перелічить найцінніші пам'ятники, невтомно збирає понівечені скульптурні деталі, підводить повалені статуї і хрести, вирубує самосійні дерева і чагарники, прибирає сміття. Втім, не він один. З квітня по листопад

ГРОМАДСЬКІ ФОРМУВАННЯ

торік понад півтораєнтузіастів виходили на суботники, відновили, впорядкували понад 300 цінних пам'яток, а з-поміж них — могили відомих вчених І. Свенціцького, Д. Зубрицького, А. Петрушевича, І. Шараневича, архітекторів І. Левинського, Ю. Захаревича, В. Горголевського, художниці О. Кульчицької, поховання жертв барикадних боїв 1902 року, радянських воїнів-визволителів.

Розмовляючи з Орестом Шейком, Мирославом Решетилем, Юрієм Волошаком, Дарієм Ткач, Орисею Темчишин, Андрієм Квітковським, легко вловити аксіому, відправну точку їх діяльності, зрозумівши яку, вони й самі подорослішали: важливо, вкрай важливо помітити й підтримати «душі прекрасні поривання», не дати їй охолонути, відчувитися, збайдужіти.

Коли не зачерствіло серце людини і загальну справу вона сприймає як власну, то є надія, що для неї особисте ніколи на заступить людське.

— Який склеп чи пам'ятник найдорожчий? — перепитую Меркешина.

— Для мене особисто чи взагалі? — поточкує Анатолій і, зрозумівши, розмірковує. — Чи це головне? Хоча, звісно, мають бути критерії поцінування, мистецькі, й історичні. Для мене ж найцінніша та пам'ятка, яку останню виявив, дослідив. За кожною — епоха...

Скажімо, саркофаг Ернеста Кортума на десятому полі один із найоригінальніших пам'ятників періоду класицизму. Відшукав його книгу «Die Maqna Charta von Galizien», біографічні відомості по старих джерелах. Виявляється Кортум, адміністратор фінансових прибутків Галичини, що входила до складу Австрії, у своїх «урядових листах» іще наприкінці XVIII століття ратував за збереження історичних пам'яток.

Зараз пробує виявити могилу Мечислава Потоцького, «консерватора споруд і пам'яток регіональних східної Галичини» третьої чверті XIX віку і його помічника — любителя старовини Станіслава Кунасевича. З їхніми іменами пов'язане врятування безцінних ренесансових скульптур рицарів, що і нині милують наш зір...

Час Анатолія чітко спланований: робота у стоматологічній поліклініці, рано вранці або по роботі на Личакові (у вихідні й святкові дні — з дев'ятої до сімнадцятої), увечері в бібліотеці чи вдома за систематизацією картотеки, звіркою

пам'ятникових написів із науковими даними. Віднедавна забовваніла можливість потрапити працювати у штат обслуговуючого персоналу цвинтаря. Заради неї чоловік згоден на меншу зарплатню, «непрестижну» кваліфікацію. Невже ж і цього не удостоїться?

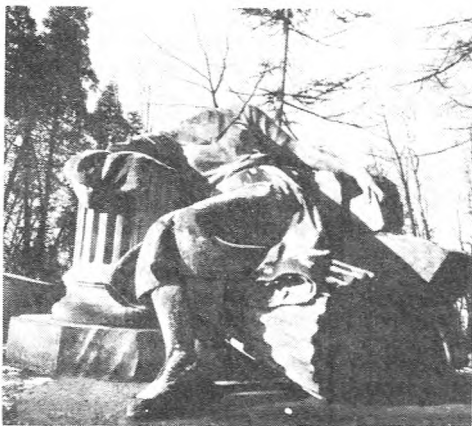
Святослав ФУТОРОВИЧ

ТЕЛЕСЕРІАЛ

Різноманітні форми роботи в арсеналі секції пропаганди пам'яток засобами масової інформації правління Запорізької обласної організації Товариства. Це — різножанрові матеріали в місцевій періодиці, щорічні конкурси на краще висвітлення питань охорони пам'яток в пресі, по телебаченню і радіомовленню, вікторини, видання плакатів, проспектів, буклетів. У 1987 році до 70-річчя Жовтня активісти секції разом з Головною редакцією місцевого телебачення організували щотижневий випуск тематичної сторінки «Історії нашої країни». Вона знайомить з історико-революційними подіями, які увічнені в пам'ятках і пам'ятних знаках, життям і подвигами героїв Жовтня і громадянської війни, першими кроками Радянської влади на Запоріжжі. Документальну основу таких передач становлять матеріали обласних державного і партійного архівів, історичні розділи державних і громадських музеїв. Тематичним планом передбачено висвітлення історичних подій в хронологічному порядку. В цьому активістам секції допомогли працівники державного архіву.

Випуск тематичної сторінки розпочався розповіддю про революційні події в Олександрівську (колишня назва м. Запоріжжя) 1905 року, про організаторів збройного повстання — робітників Південних майстерень міста В. Васильєва і С. Тополина. Телевізійна передача велася з вулиць, що носять їх імена.

Ведучий передачі, старший редактор студії телебачення, член бюро секції І. Лаптюхін не обмежується спогадами про революційні події, а вводить у кадр сучасника і його очима простежує і оцінює їх. Так, після перегляду кадрів про збройне повстання на привокзальній площі міста телеглядачі почули схвильовану розповідь В. Мухіної — онуки одного з ватажків повстання В. Васильєва. Телевізійну сторінку, присвячену П. Шмідту, поповнив цікавий коментар організатора музею легендарного героя Г. Будилкіної, передача про безстрашного молодого чекіста В. Дроб'язка — розповідь бригадира апаратного цеху Запорізького електровозремонтного цеху М. Пожидаєва. Він повідомив, що прославлений герой громадянської війни десять років тому зарахований в робітничий колектив, який носить його ім'я. Зароблені гроші на рахунок Василя Дроб'язка — понад чотири тисячі карбованців — перераховані в Радянський фонд Миру. Такі мости між героїчним минулим і нашим сьогоденням утверджують спадкоємність ідей і справ поколінь.

Для укладачів Зводу пам'яток історії та культури важливим джерелом є стародруковані книги. У багатьох з них можна знайти відомості про архітектурні пам'ятки, місця історичних подій, діяльність визначних письменників і митців.

Усім, для кого стародруки — джерельна база, хто захоплюється цими визначними пам'ятками, стане в нагоді тритомний каталог виданих на Україні книг від початку книгодрукування і до 1800 року, підготовлений відомими науковцями, активістами Товариства Я. Запаском та Я. Ісаєвичем¹.

Відкривається каталог вступним нарисом, в якому розповідається про розвиток книговидавництва, його роль у визвольній боротьбі українського народу, міжнародних зв'язках, про структуру стародруків як пам'яток писемності й мистецтва. Основну частину тритомника становлять описи — їх тут 4196.

Значення видання переоцінити важко. Адже тепер про культуру XVI—XVII століть можна говорити не за окремими прикладами, а на основі аналізу всіх збережених книг тієї доби. Вперше зібрано описи усіх стародрукованих видань Петра Могили, Ісаї Копинського, Йоанікія Галатовського, Лаврентія Кривоноса, Стефана Яворовського, Дмитра Туптала, Івана Максимовича, Йоасафа Кроковського, Мануїла Козачинського.

Виявлено упорядниками і вперше введено в науковий обіг, зокрема, ряд букварів — львівський 1748 року (його знайдено у бібліотеці Академії наук СРР у Бухаресті), київський 1754, 1766 років, чернігівський 1765 року. Увагу літературознавців приверне вперше описаний переддрукований в Почаєві в 1764 році посібник з риторики та інші підручники з риторики та поезики — важливі пам'ятки українського літературознавства. Серед стародруків є також історичні трактати, публікації джерел.

Матеріали каталога дають можливість вивчення культурних зв'язків. Цікаво й довідатися, що примірники українських стародруків зберігаються на Мальті, в Угорщині, НДР, на Афоні тощо. Особливо багато їх у Болгарії, Румунії, Югославії. Упорядники зазначили також наявність на окремих примірниках автографів визначних діячів української культури С. Зизанія, П. Могили, І. Галатовського, С. Сльозки, російського письменника С. Азар'їна та інших.

При дослідженні архітектурних пам'яток стануть в нагоді відомості про посібники, за якими у давнину вчилися будівельного мистецтва. Серед них привертає увагу підручник професора Львівського університету Гната Богатка, що містить запис лекцій з архітектури та військової справи (Львів, 1747, опис та репродукції див.: т. 2, кн. 1, с. 79, 90, № 1597). На основі лекцій складено також посібник К. Зданського «Елементи архітектури» (1749, див.: т. 2, кн. 1, с. 85). Тут, до речі, подано таблицю вживаних на Україні давніх мір довжини і площі.

У ряді стародруків Києво-Печерської друкарні вміщено зображення архітектурних пам'яток Києва, зокрема, колишнього приміщення самої друкарні, лаврської Успенської церкви. Особливо багато ілюстрованою була книга Григорія Трешневського «Оздоба і оборона українських країв» (Бердичів, 1767). Тут видруковано дуже докладні ілюстрації-мірерити зовнішнього вигляду та інтер'єра Бердичівського кармелітського костіюлу — визначної пам'ятки барокової архітектури. У каталозі подано деякі репродукції цих ілюстрацій, які, без сумніву, будуть використані укладачами Зводу пам'яток.

Велику допомогу авторам у зборі матеріалів для видання надало правління Львівської обласної організації Товариства. Вихід каталога допоможе активістам пошукати пошуки, вивчення і використання стародруків — унікальних пам'яток вітчизняної писемності.

ПРИМІТКИ

¹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. — Львів, Вища школа // Вид-во при Львів. ун-ті. Кн. 1 (1574—1700). — 1981, 132 с.; Кн. 2, ч. 1 (1701—1764). — 1984, 136 с.; Кн. 2, ч. II (1765—1800). — 1986, 138 с.

У ВИДАВНИЦТВІ «ПРОСВЕЩЕНИЕ» (М., 1987) вийшла у світ книга Г. Матюшенка «Историческое краеведение» — посібник для студентів історичних факультетів педагогічних вузів. Відкривається вона розділом з історії становлення і розвитку краєзнавства в нашій країні як науки, його роль в комуністичному вихованні молоді. Автор подає ряд маловідомих фактів, зокрема про багатогранну роботу краєзнавця Сибіру, а потім відомого вченого С. Ремезова, обставини організації експедиції на Камчатку і роботу там С. Крашенинникова, першу монографію з етнографії Сибіру «Краткое описание о народе остяцком», підготовлену на рубежі XVII-XVIII століть засланцем, українським козаком Г. Новицьким. В роботі підкреслюється демократичний характер краєзнавства — науки, що завжди охоплювала широкі кола населення, її розвиток після встановлення Радянської влади.

В основному розділі посібника характеризуються джерела історичного краєзнавства: пам'ятки археології, етнографії, архітектури, образотворчого мистецтва, писемності та усної народної творчості; подається методика їх виявлення і вивчення та історія дослідження. Читач дізнається, що перші археологічні розкопки в країні були проведені ще в давньоруський час, а перша інструкція по збиранню і фіксації старожитностей складена за розпорядженням Петра I, що архітектура бере початок в глибинах кам'яного віку, коли людина почала споруджувати житла із кісток і бивнів мамонта.

Автор дохідливо вводить в тонкощі лінгвістичної науки, пояснює багато термінів, розповідає про перші петрогліфи, найдавніші рукописи, перші списки літописів, подає методичні рекомендації праці в архівах та краєзнавчої роботи в школі.

Окремі сторінки присвячені охороні пам'яток історії та культури, існуючому в цій галузі законодавству.

Написана простою, дохідливою мовою, книга стала в добрій нагоді не лише студентам, а й учителям, краєзнавцям, активістам Товариства — всім, хто дбає про охорону і пропаганду пам'яток.

Дмитро ТЕЛЕГІН

«ПЕРЕГОВОРИ ПО КОЛУ, або Хто врятує Антонієві печери?» називається стаття в «Деснянській правді» за 27 січня. Як відомо, — пише журналіст Р. Мусієнко, — Антонієві печери — багатоярусний комплекс до кінця не вивчених підземних споруд, галерей, переходів, оповитий легендами та історичними переказами. Одна з легенд «сполучає» Антонієві печери, ні багато ні мало, із Києво-Печерською лаврою. Але, схоже, сумно іронізує журналіст, середньовічним монастирям легше було встановити зв'язок під землею, ніж сучасним охоронцям бодай порозумітися у використанні технічних засобів ХХ століття.

БЕРЕЖІТЬ РІДНУ МОВУ!

Таким закликком розпочала розмову Широківська районна газета (Дніпропетровська область) наприкінці минулого року. Нині в неї вже окрема рубрика, яку веде викладач Криворізького педінституту М. Скиба. В аналізі конкретних життєвих ситуацій вияскравлюється значимість найкоштовнішої пам'ятки народу — його мови, і конча потреба повсюдного відновлення лєнінських принципів мовної етики.

МОРАЛЬ НА ГРУНТІ археології стала актуальною темою статті з такою назвою працівника Тернопільського краєзнавчого музею, кандидата історичних наук О. Ситника, що побачила світ 19 січня в місцевій газеті «Вільне життя». Автор розглядає факти недбайливого ставлення до археологічних пам'яток краю.

ЯК ЗЛОЧИН кваліфікувала газета «Наддніпрянська правда» акт вандалізму, вчинений щодо пам'ятки республіканського значення — будинку № 24 по вулиці 21 Січня в Херсоні, де донедавна містилася обласна наукова бібліотека імені М. Горького. Колишні власники її занедбали, нові — відділ запису актів громадянського стану міськвиконкому — не забезпечили охорону: торік тут стався погром. Редакція газети подає відгуки на цю публікацію та відповіді офіційних осіб, принципово порушує питання про притягнення до відповідальності конкретних винуватців.

Лесь БРИТАН

НАШІ АВТОРИ

АРТЕМЕНКО І., член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту археології АН УРСР, заступник голови Республіканського правління Товариства.

ВАРВАРЕЦЬКИЙ Ю., кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник Державного музею українського образотворчого мистецтва в Києві.

ВОЙНАЛОВИЧ В., кандидат історичних наук, викладач Полтавського педінституту імені В. Короленка, член правління обласної організації Товариства.

ДАНИЛЮК Ю., науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, член Республіканського правління Товариства.

КУЧЕРА М., кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології АН УРСР.

ОРЛОВ Р., співробітник Інституту археології АН УРСР, начальник Білоцерківської археологічної експедиції.

ПИСАРЕНКО Ю., стажер-дослідник Інституту археології АН УРСР, активіст Товариства.

РАСПУТІН В., російський радянський письменник, Герой Соціалістичної Праці.

САРБЕЙ В., доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту історії АН УРСР, член президії та голова секції пам'яток історії Республіканського правління Товариства.

ФУТОРОВИЧ С., консультант правління Запорізької обласної організації Товариства.

ХОДОРКОВСЬКИЙ Ю., архітектор, науковий співробітник Науково-дослідного інституту історії, теорії і перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві, член секції пам'яток містобудівництва та архітектури Республіканського правління Товариства.

ШВЕЦЬ-МАШКАРА С., архітектор інституту «Укрпроектреставрація», активіст Товариства.

ЯКОВЛЄВ І., архітектор інституту «Укрпроектреставрація», активіст Товариства.

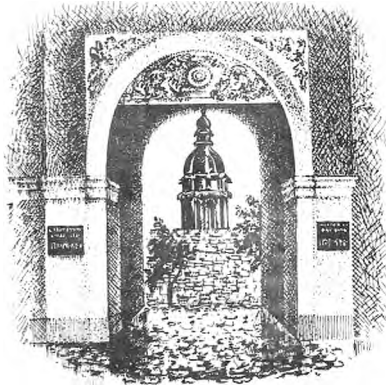
Гравюри: Є. Голяковський, Г. Малаков, В. Перевальський, М. Стратилат.

Малюнки: В. Вечерський, А. Реутов.

Фото: В. Капалет, П. Логванов, С. Марченко, Б. Машталірі, М. Сизоненко, Ю. Тюрін, С. Філіпчук, А. Шпоть.

*Шановні читачі!
Подбайте про завчасну
передплату «Пам'яток України»
на друге півріччя
та наступний 1989 рік!*

Адреса редакції: 252015, Київ-15, вул. Січневого повстання, 21, корп. 19. Телефони: 290-64-31 — головного редактора, заступника головного редактора; 290-81-62 — відповідального секретаря; 290-78-40, 290-81-62 — редакторів; 290-85-51 — художньо-поліграфічного оформлення. Адрес редакції: 252015, Київ-15, ул. Январского восстания, 21, корп. 19.

Минулої осені довелося бути у відрядженні в Львівщині. Повертатися мали через Грушів, але шофер вважав за краще обминути це село, бо зажило воно в окрузі гучної і лихого слави.

Справді, торік про Грушів ходило чимало чуток. Розповідали, як тисячі людей щодня приїжджали туди, аби «на власні очі» побачити на балкончику каплиці образ божої матері. Писала тоді ж і «Літературна газета» про це «диво» і про те, як місцеві керівники, аби зменшити потік людей, перекривали дороги, записували номери машин, фотографували тих, хто все-таки пробився у Грушів, щоб потім повідомити на роботу. Дивно, що в такий спосіб шляхом механічної заборони «дива» хотіли зменшити до нього звичайну людську цікавість. Тому мені були зрозумілі побоювання шофера, але в Грушів ми все-таки заїхали.

...Кілометрів за десять від села машину спиняє немолодий чоловік, просить підвезти.

— Ви у нас ще не були? — привітно питає. — А було, понаїхали мільйони людей. — Виявляється, його хата майже навпроти каплиці.

— Мільйони? А що ті люди хотіли у вас побачити?

— Божу матір. Я сам її бачив. За три місяці — вперше, як ішов по мосту, а вдруге — з свого двору, десь годині о другій ночі, то показалася тільки до половини.

Дорога збігає вниз. Ліворуч між дерев несподівано з'являється церква та дзвіниця. Чоловік пропонує поставити машину під його хату, але шофер вважає за краще від'їхати далі і почекати там, просить довго не затримуватися.

Заходжу на церковне дворище. Навколо — чисто, прибрано, сліду «мільйонів» людей не видно. Посеред двору — одинока свіжовибілена скульптура божої матері. Помічаю бабусю з хворими ногами. Вона сидить навпроти церкви на колоді і, щось шепочучи, дивиться просто себе. Двері церкви прикрашені рушниками, паперовими іконами. Згодом з'являються дві

немолоді жінки і дід, який слугує їм за екскурсовода.

— Подивіться праве крайнє вікно: ледь-ледь видно образ однієї діви, а внизу є друга.

— Та щось ніби видно... — чується непевний жіночий голос.

— Ну що, сфотографуємо? — гукає мене знайомий чоловік і проводить на свій город. — Відтам краще видно. Зараз люди на роботі, а вчора, на покрову, було їх повно, правилося на ганку, бо сама церква недіюча.

Зупиняюся, чоловік показує на балкончик каплиці. Підходимо ближче.

— Бачите?! Ой, образ вже прямо на блискі, угорі, над банею.

Але я знову нічого не бачу, мабуть не всім це вдається. Даю фотоапарат чоловікові. Виявляється, і через нього йому видно. Прошу обережно натиснути на кнопку: плівка має зафіксувати все, що чоловік бачить через телеоб'єктив. Тепер, коли розглядаю знімки, мені знову не вдається угледіти бодай якийсь штрих до «божественного» образу, відзнятого грушівським знайомим.

Заглядаю на сусідське подвір'я, де живе та дівчинка — першовідкривачка «дива», яка одного ранку побачила його і розповіла мамі. Мати саме розвішує на дворі білизну і не бажає зі мною навіть поговорити.

Повертаюся до каплиці. Знову виглянуло сонце. Вітер погойдує дерева — тіні гілок мережаться по стінах церкви, кружляють поодинокі листочки.

Перезаряджаю плівку, слухаю розповідь тутешнього діда, який підійшов, забачивши нових людей.

— І давня ця каплиця? — питає молодий чоловік в окулярах.

— Давня. Вже буде мати більше як сто літ, десь з півтори сотні. А іконостас — новий, початку століття. Каплиця Богородиці зветься вона.

— А раніше тут божа матір являлася?

— Являлася так само. Довгий час не показувалася, бо правилося — всередині була. А тепер си не править. От ма-

єте, дивітси, відколи яка війна переходила, які костели потерпіли... Тепер кількох не раз гримить, градом забиває, а у нас, богу декувати, нічого ніколи не збило, ані жодного буряка, ні капусту. Та церква нас хоронить, оберігає від усього злого.

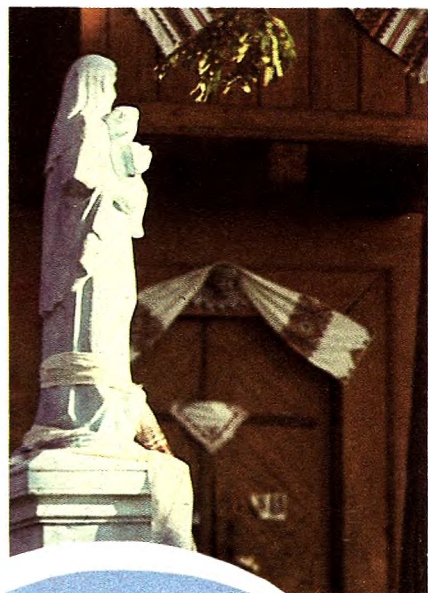
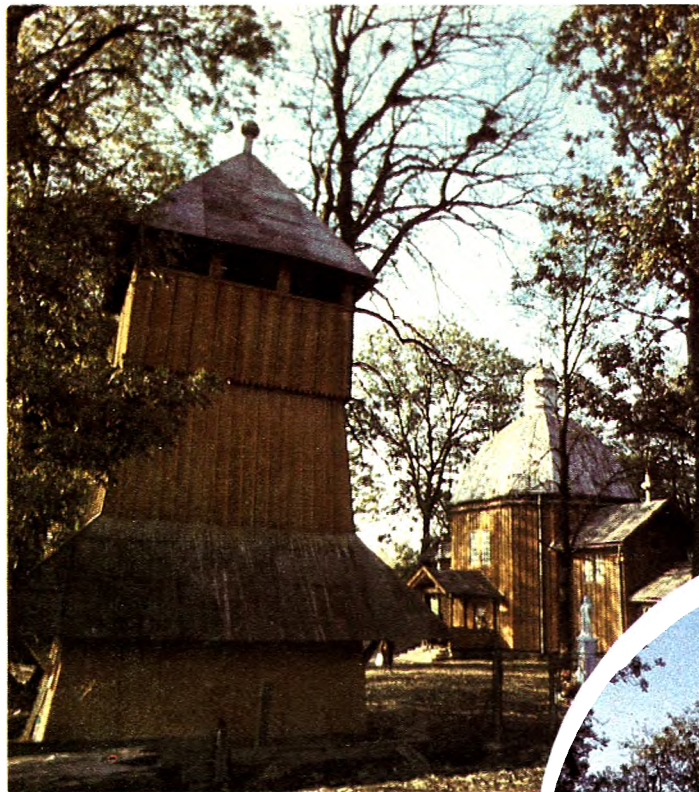
Може, ще багато цікавого почув би я від діда, але по мене прийшов шофер.

Вже коли приїхав до Києва, почув, що грушівське «диво» — жарт кількох фізиків, які надумали спроектувати на церкву об'ємне зображення божої матері за допомогою лазера. (Подібні експерименти успішно проводяться з метою створення голографічного кінематографа).

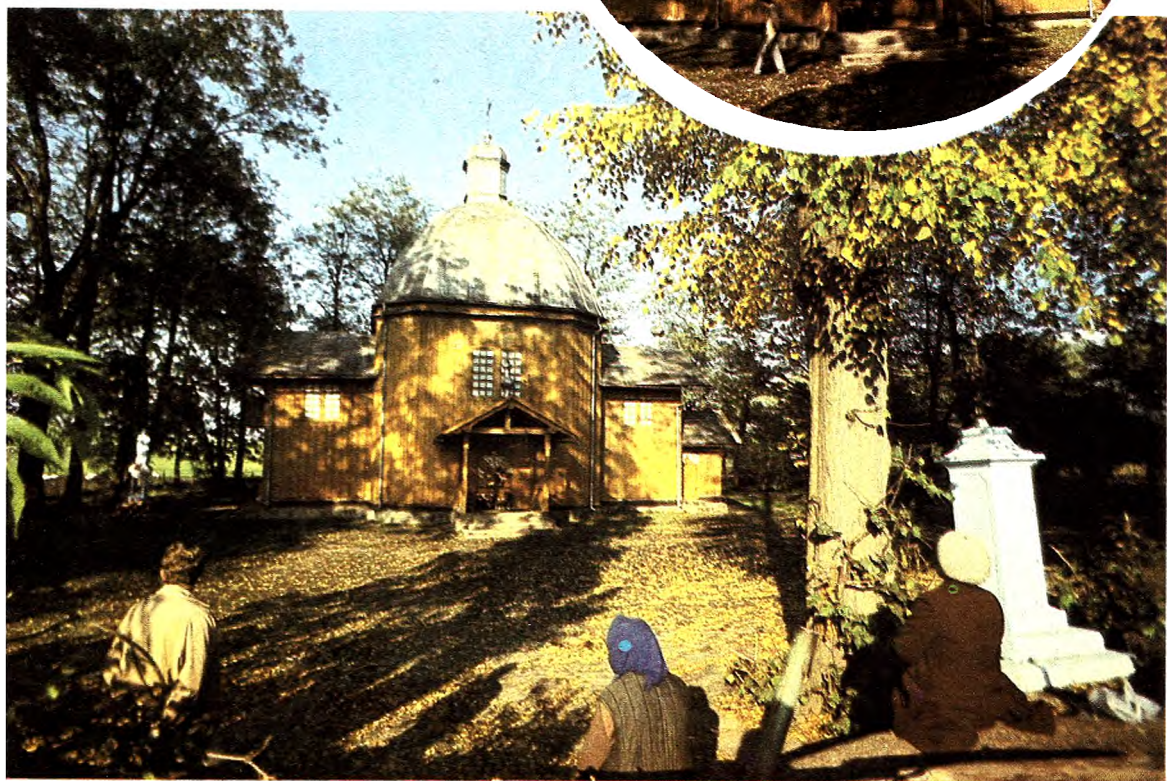
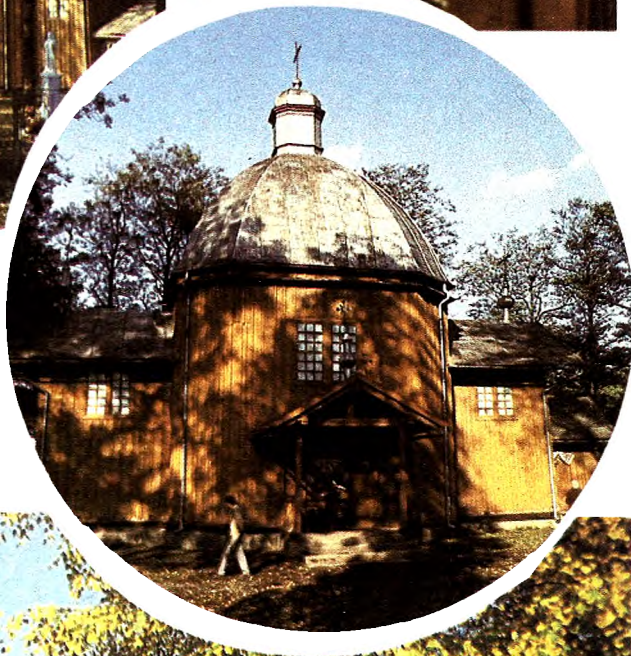
Але навіть якщо в якусь мить у Грушеві дійсно з'явився марево (а теорія ймовірностей, помножена на маловивчені атмосферні та психічні явища, цього не виключає), то, як на мене, — диво насправді було. І полягає воно в тому, як, яким чином навівна розповідь школярки за лічені дні змогла зрушити з місця «армію»! З одного боку — сила-силенна людей йшла дивитися «диво», з іншого — не менша сила запізнело ламала голови, як цьому процесові зарадити чи хоча б пригасити до нього інтерес. Щось у свідомості тутешніх людей є від «пороху і сірника».

«Вибух» цікавості до грушівського «дива» здався мені схожим на чорнобильський вибух: і там і там було знехтувано людськими інтересами, в Чорнобилі — в ім'я техніки, в Грушеві — в ім'я порядку. І там і там у перший день не знали, як бути з людьми.

Як Чорнобиль нагадав нам, що погано знаємо атомне ядро, так само Грушів нам нагадує, що ми не знаємо як слід свого суспільства, ледь здогадуємося про моральний стан людей, їхню психіку, настрої. інтереси. «Диво» у Грушеві багатоглибше — в ньому приховано чимало психологічних, етичних, правових, соціальних проблем, про які поки що пишуть лише поодинокі журналісти. Чому ж з приводу цих питань мовчать вчені?

ГРУШІВСЬКЕ
ДИВО?

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ ♦ ПАМЯТНИКИ УКРАИНЫ ♦ THE MONUMENTS OF UKRAINE